

Стефана Матовић

СОЦИО-ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ И МОГУЋНОСТИ
ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА: ПРИМЕРИ ИЗ ЈУГОИСТОЧНЕ
СРБИЈЕ

Београд, 2025.

GEOGRAPHICAL INSTITUTE „JOVAN CVIJIĆ“
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SPECIAL ISSUES
NO. 103

Stefana Matović

**SOCIO-ECONOMIC DIMENSIONS AND
PROSPECTS OF SUSTAINABLE
DEVELOPMENT: INSIGHTS FROM
SOUTHEASTERN SERBIA**

Belgrade, 2025.

ГЕОГРАФСКИ ИНСТИТУТ „ЈОВАН ЦВИЈИЋ“
СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА
КЊИГА 103

Стефана Матовић

СОЦИО-ЕКОНОМСКИ АСПЕКТИ И
МОГУЋНОСТИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА:
ПРИМЕРИ ИЗ ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ

Београд, 2025.

АУТОР/AUTHOR

Др Стефана Матовић/Dr. Stefana Matović¹

ИЗДАВАЧ/PUBLISHER

Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ/ Geographical Institute „Jovan Cvijić“ SASA

Ђуре Јакшића 9, 11000 Београд, Република Србија/9 Đure Jakšića, Belgrade 11000, Republic of Serbia
Tel/fax: +381 11 2637 597; e-mail: general@gi.sanu.ac.rs

ЗА ИЗДАВАЧА/ACTING PUBLISHER

Др Милан Радовановић/Dr. Milan Radovanović

Прихваћено на седници уређивачког одбора Института 10.1.2025. године./Accepted at the meeting of the Editorial Board of the Geographical Institute on January 10th, 2025.

УРЕДНИК/EDITOR

Др Сузана Ловић Обрадовић/Dr. Suzana Lović Obradović¹

РЕЦЕЗЕНТИ

Проф. др Мирјана Тодосијевић/Prof. Mirjana Todosijević²

Проф. др Тијана Вулевић/Prof. Tijana Vulević²

Др Јована Тодорић/Dr. Jovana Todorić¹

КАТЕГОРИЈА КОЈУ ДАЈУ РЕЦЕЗЕНТИ

Истакнута монографија националног значаја

ПРЕВОД/TRANSLATION

Др Стефана Матовић/Dr. Stefana Matović

ТИРАЖ/CIRCULATION

150

ШТАМПА/PRINTED BY

Штампарија и књиговезница „Тривал“

ISBN 978-86-80029-88-7

ФОТОГРАФИЈА НА КОРИЦАМА/COVER PHOTO

Анкетирана насеља (фото Стефана Матовић, 2013)/Surveyed settlements (Photo by Stefana Matović, 2013)

Истраживање је рађено у оквиру пројекта Министарства науке, технолошког развоја и иновација, број уговора/The research was supported by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation of the Republic of Serbia, Contract no. 451-03-66/2024-03/200172.

Монографија је суфинансирана средствима Министарства науке, технолошког развоја и иновација /The monograph was co-financed by the Ministry of Science, Technological Development and Innovation.

¹Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ/Geographical Institute „Jovan Cvijić“ SASA

²Шумарски факултет Универзитета у Београду/Faculty of Forestry Belgrade University

„Природа се не жури, а ипак све постиже“

-Лао Це

„Најбогатији је онај ко је задовољан најмањим, јер је задовољство богатство природе.“

-Сократ

„Никада не мерите висину планине док не стигнете на врх. Тада ћете видети колико ниска је била.“

-Даг Хамарскјолд

*Ову монографију посвећујем мом женском корену, мама Љиљи и бака
Мири, које су биле највећа подршка и љубав, толика да подстичу и
када их више нема.*

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	8
1. УВОД	9
2. ОДРЖИВИ РАЗВОЈ: ТЕОРИЈСКИ ОКВИР	12
3. ОДРЖИВИ РАЗВОЈ У СРБИЈИ	17
4. МЕТОДОЛОГИЈА И ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА	22
5. ИСТОРИЈА ПОСМАТРАНИХ НАСЕЉА	31
6. СОЦИО-ЕКОНОМСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПОСМАТРАНИХ НАСЕЉА	37
6.1. Број становника	37
6.2. Густина насељености	41
6.3. Домаћинства – укупан број, упоредни преглед и просечан број чланова	43
6.4. Природни прираштај	50
6.5. Просечан миграциони салдо	54
6.6. Просечан годишњи пораст становништва	55
6.7. Просечна старост становништва	57
6.8. Радни контингент	61
6.9. Економска активност становништва	63
6.10. Образовна структура становништва	66
6.11. Пољопривредно становништво	73
6.12. Сточни фонд	77
7. АНАЛИЗА АНКЕТНИХ ПОДАТАКА ПЕТ РУРАЛНИХ НАСЕЉА	81
7.1. Село Теговиште	81
7.2. Село Велика Сејаница	83
7.3. Село Кукавица	84
7.4. Село Црвени Брег	86
7.5. Село Островица	89
8. ПРИМЕРИ ДОБРЕ ПРАКСЕ	91
8.1. Кина	93
8.2. Босна и Херцеговина	95
8.3. Пољска и иницијативе Европске уније за „паметна села“	96
8.4. Програм Миленијумских села	98
8.5. Србија	99
9. СИНТЕЗА ПРИКАЗАНИХ РЕЗУЛТАТА И ДАЉЕ СМЕРНИЦЕ	102
9.1. Класификација насеља према потенцијалима	103
9.1.1. <i>Насеља са највише потенцијала</i>	106
9.1.2. <i>Насеља са мало потенцијала</i>	107
9.1.3. <i>Насеља без потенцијала</i>	108
9.2. Остали потенцијали анализираног подручја	109
9.2.1. <i>Морфолошки и еколошки потенцијали</i>	109
9.2.2. <i>Инфраструктура као потенцијал и ограничење</i>	110
9.2.3. <i>Начин коришћења земљишта</i>	111
9.2.4. <i>Биљни и животињски свет као потенцијал развоја туризма</i>	113

9.2.5. <i>Културно-историјски потенцијали развоја туризма</i>	114
9.2.6. <i>Гастрономија као део туристичке понуде</i>	117
9.2.7. <i>Доступност здравствених и образовних установа</i>	117
9.2.8. <i>Пољопривреда као потенцијал и ограничење</i>	119
10. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	121
10.1. Сумирани налази и аналитички увиди добијени спроведеним истраживањем	121
10.2. Предлози за даља истраживања	128
SUMMARY	130
ЛИТЕРАТУРА	134
БИОГРАФИЈА АУТОРА	146

ПРЕДГОВОР

Истраживања током претходних година довела су ме до теме која се овде анализира. С једне стране, ово је наставак мог рада представљеног у докторској дисертацији, а с друге стране, резултат је љубави према одрживом развоју, која се развила пре неколико година. Одговор на питање зашто сам за истраживање изабрала баш ова насеља лежи у мом докторату, јер је исто подручје било предмет изучавања, али на другачију тему и за други временски период. Желела сам да надоградим нека од истраживања која су се односила на социо-економске податке. Друго питање је зашто баш потенцијали одрживог развоја? Одговор на то је тешко формулисати у једној реченици, али сажето би се могло рећи да су готово све границе планете одавно пређене и да верујем да је одрживи развој начин да се то поправи. Међутим, многи као да то не схватају озбиљно, те иако су потписали Агенду 2030, не примењују је довољно у пракси. Такође, похађајући један од курсева о одрживом развоју („Доба одрживог развоја“ Џефрија Сакса), приметила сам да приликом представљања многих података за европски континент недостају резултати за Србију, јер се мерења не врше. То ме је подстакло да дам свој допринос.

Тема је доста комплексна, те сам за почетак одлучила да се усредсредим на одређене аспекте одрживог развоја. У неким објављеним радовима, чији сам аутор, анализирани су показатељи на нивоу целе Србије, док је у овој монографији фокус на одређеним селима и једном мањем градском насељу, које је укључено као параметар за поређење урбано-руралних разлика.

Иако је примат дат друштвеним и економским потенцијалима овог краја, у поглављу „Синтеза приказаних резултата и даље смернице“ анализирани су и други потенцијали овог региона. На основу резултата, закључује се да трећи стуб одрживог развоја – природа, није значајно угрожен. То је, у великој мери, последица неразвијености прва два стуба – економије и друштва. У овом крају не може се говорити о развоју, па се поставља питање: како је могуће створити одрживост у таквим условима? Желела сам да ова монографија пружи одговор на то питање и да својим садржајем да барем мали допринос, не само овом крају, већ и другим подручјима са сличним карактеристикама.

Аутор монографије

1. УВОД

Одрживи развој је широко прихваћено схватање по којем економија, друштво и природа треба да се развијају тако да се међусобно не угрожавају. Границе раста су дефинисане у истоименој књизи која је објављена пре пола века (Meadows et al., 1972). Дефинисане су и границе планете, односно издвојено је девет параметара за процену стања животне средине, које показују преко којих вредности људска активност не сме прећи, јер би створила непоправљиво стање и угрозила опстанак човечанства (Rockström et al. 2009). Иако је ситуација алармантна, у многим земљама које су потписале Агенду 2030, програми који се односе на остваривање циљева одрживог развоја (ЦОР) или нису довољно имплементирани у пракси или је њихова примена минимална. Ово доводи до даљег раста притисака на животну средину, који се појачавају због константног повећања броја становника и привредног раста. Одрживи развој представља тежак и један од најкомплекснијих изазова са којима се човечанство суочава, јер укључује проблеме попут климатских промена, урбанизације, уништавања екосистема, брзог раста популације и исцрпљивање природних ресурса. Упркос бројним и дуготрајним упозорењима, неопходне промене у кључним секторима попут енергетике, саобраћаја и инфраструктуре отежавају снажни економски интереси, недостатак едукације и дуготрајни процеси модернизације.

У Извештају о постизању ЦОР за 2024. годину (Sachs et al., 2024) изведени су главни закључци:

- Просечан напредак ка ЦОР стагнира, са само 16% циљева на путу ка испуњењу до 2030. године, док су циљеви, попут искорењивања глади, одрживих градова и заштите природе међу најугроженијима;
- Напредак варира међу земљама, при чему нордијске земље предњаче, док најсиромашније државе и мале острвске земље заостају;
- Потребна је реформа глобалног финансијског система ради подршке сиромашним земљама;
- Јача мултилатерална сарадња је неопходна за решавање глобалних изазова. Барбадос предњачи у подршци Уједињеним нацијама (УН), док САД заузима последње место;
- Системи хране и земљишта су посебно угрожени, али прелазак на одрживије праксе може спречити крчење шума и

смањити емисије штетних гасова уз глобалну промену у исхрани, улагања у продуктивност и јачање транспарентности.

По овом извештају, Србија се налази на 35. месту од 167 земаља, са резултатом 77 од 100. Ради поређења, може се навести Финска која је на првом месту са резултатом 86,4. Међу најбољима су скандинавске земље, а у региону боље резултате од Србије бележе Хрватска (82,2) и Словенија (81,3). Може се закључити да су резултати Србије релативно задовољавајући. Од постојећих 17 ЦОР, најслабије оцене Србија има у областима које се односе на живи свет у водама (ЦОР14), на борбу да не буде гладних (ЦОР2), здравље и благостање (ЦОР3), једнакост полова (ЦОР5), чисту воду и санитацију (ЦОР6), индустрију, иновације и инфраструктуру (ЦОР9), смањење неједнакости (ЦОР10), одговорну потрошњу и производњу (ЦОР12), климатске акције (ЦОР13) и мир, правду и јаке институције (ЦОР16). Позитивно је што циљеви 2, 3, 5, 6 и 9 имају тренд умереног повећања, циљ 10 има узлазни тренд на путу ка остварењу, док циљеви 12, 13, 15 и 16 стагнирају. Такође није позитивно што је циљ који се односи на образовање (ЦОР 4) био на добром путу ка остварењу, а сада се суочава са изазовима и има опадајући тренд (Matović et al., 2024). Једини остварен је ЦОР1 који се односи на отклањање сиромаштва.

С обзиром на то да се ова монографија бави социо-економским карактеристикама насеља југоисточне Србије, највише је повезана са ЦОР 1, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 10 и 16. Поред сеоских, изабрано је и једно мање градско насеље, ради посматрања социо-економских промена на релацији село-град. Из ових крајева се махом исељава становништво, привреда је неразвијена, а природа је обновљена и није значајније угрожена (сем сече шума), па је акценат стављен на питање да ли постоје основе да се говори о развоју, у виду људских ресурса који су радно способни, образовани и обучени, као и у виду потенцијала за развој неких грана привреде. Једно од питања које отвара ова монографија је и депопулација у Србији, што је актуелно у великом броју европских земаља. Урбанизација и напуштање села, уз негативан природни прираштај, доводе до значајног смањења броја становника. Између два последња пописа (2011-2022.) Србија је изгубила 539.859 становника (7,5%) (РЗС, књ.2, 2023). Овај тренд је посебно изражен у планинским и пограничним подручјима. Ово су проблеми које треба хитно да решава земља која има око 6,6 милиона становника и неповољну старосну структуру. Узроци миграција су многобројни, а издавају се недостатак инфраструктуре, јавних услуга, здравствених и

културних институција, што доводи до смањеног квалитета живота у руралним срединама. Млади често напуштају села због ограничених могућности за запошљавање и приступа образовању и здравственој заштити, што негативно утиче на економску и демографску одрживост ових подручја. Европска унија у оквиру своје аграрне политике наглашава значај улагања у јавне услуге, инфраструктуру и изградњу капацитета руралних заједница, што је кључно за њихову виталност (European Commission, 2017). Недостатак радне снаге и одлазак становништва, посебно у јужној и источној Србији, ограничава развој пољопривреде и других делатности у селима. Инфраструктура игра важну улогу у смањењу изолованости и повећању социјалне и економске интеграције. Развијена инфраструктура смањује транспортне трошкове, олакшава приступ тржишту и отвара нова радна места, укључујући и развој туризма.

Важност и актуелност проблема су разлог зашто је изабрано да се тема социо-економских услова одрживог развоја обимније опише и анализира у монографији. Поред ревитализације села традиционално кроз пољопривреду, једно од решења је развој зелене економије, која ефикасно користи природне ресурсе, смањује загађење и штити животну средину (World Bank, 2012). Иако овај концепт нуди бројне могућности, истовремено обухвата различите циљеве који се понекад могу сукобљавати, што отежава његову примену и праћење у пракси. За успешну транзицију ка зеленој економији неопходно је решити многе изазове, укључујући финансирање, технолошки напредак, друштвени ангажман и регулативу. Такође је кључно смањити утицај традиционалне, еколошки штетне економије кроз државне интервенције као што су регулације, подстицаји и јавне инвестиције. Упркос овим изазовима, зелена економија има потенцијал да допринесе одрживом развоју ако се пажљиво имплементира, уз сарадњу свих релевантних страна.

2. ОДРЖВИ РАЗВОЈ: ТЕОРИЈСКИ ОКВИР

Термин „одрживи развој“ има више од 200 дефиниција, што указује на његову комплексност и интердисциплинарни карактер. Упркос томе што се може дефинисати на више начина, спровођење концепта одрживог развоја у пракси често представља још већи изазов него само теоријско формулисање. Општеприхваћена дефиниција, која је једна од најстаријих и најчешће цитираних, истиче да је то „развој који задовољава потребе садашњих генерација али тако да не угрози способност будућих генерација да задовоље своје потребе“ (United Nations General Assembly, 1987, р. 43). Ова дефиниција је донета од стране Брундландске комисије, позната је и под називом „Наша заједничка будућност“ и представља оквир за дискусију о животној средини, економском развоју и социјалном развоју као јединственом питању. Ова три стуба одрживог развоја, од објављивања овог извештаја, улазе у домен формалне политике, постајући основ за обликовање јавних политика и стратегија на националном и међународном нивоу, при чему су бројне државе у своје законодавне и развојне оквире интегрисале принципе дефинисане у овом документу. Сматра се да је овај концепт хиљадама година присутан у домородачким културама, док је у академским круговима неколико векова, а сам термин је релативно нов (Waas et al., 2011). Одрживи развој подразумева испуњавање четири циља истовремено: „друштвени напредак који препознаје потребе свих, ефикасну заштиту животне средине, рационално коришћење природних ресурса и одржавање високих и стабилних нивоа економског раста и запослености“, наводи се у извештају Владе Велике Британије под називом „Бољи квалитет живота“ (Great Britain, 1999). Овај концепт је постао глобално признат као кључни принцип за обезбеђивање дугорочне стабилности и благостања. Термин „одрживи раст“ често се изједначава са појмом одрживог развоја, што може довести до забуне (Lélé, 1991). Ипак, одрживи раст подразумева повећање економске активности, што не мора увек бити у складу са циљевима очувања ресурса и екосистема. Леле такође сматра да је одрживи раст оксиморон, јер се дугорочно посматрано говори о одрживом развоју у контексту нерастућег система. Као што је наведено, одрживи развој почива на три подједнако важне основе: светској економији, глобалном друштву и животној средини планете. Хансман је са колегама анализирао како се ове основе међусобно допуњују, али и где долази до конфликта (Hansmann et al., 2012). Заправо, швајцарска влада је за сваки од ових стубова одредила

пет циљева, а поменути научници су закључили да сукоби могу постојати између генерација, а не између самих циљева.

Важна година за одрживи развој била је 1992, када су се стручњаци из академског, владиног и непрофитног сектора окупили на Светском самиту у Риу, што је познати назив за Конференцију УН о животној средини и развоју. Ова конференција означила је прекретницу у глобалној посвећености одрживости, постављајући темеље за будуће међународне иницијативе. Стручњаци су се окупили из 178 држава и један од главних резултата била је Агенда 21 (United Nations, 2015a). Овај документ представља свеобухватан план деловања, најпре на глобалном, затим на националном и локалном нивоу, а треба да га спроводе УН, владе и водеће групе у свакој области у којој човек утиче на животну средину. Миленијумски циљеви су представљени 2001. године, односно годину дана након усвајања Миленијумске декларације УН. Лидери из 189 земаља су се обавезали да остваре осам мерљивих циљева до 2015. године. Ти циљеви су укључивали смањење екстремног сиромаштва и глади, промовисање родне равноправности и смањење смртности деце (SDG Fund, 2019). Они су били значајни јер су обезбедили заједнички оквир за постизање одрживог развоја кроз глобалну мобилизацију, иако их државе чланице УН званично нису усвојиле (United Nations, 2015b). Упркос напретку у постизању Миленијумских развојних циљева, значајне празнине су остале, наглашавајући области за побољшање. Ови недостаци су укључивали текуће сукобе као главне претње, неуравнотежена достигнућа у оквиру подциљева, регионалне разлике у напретку, неиспуњене обавезе развијених земаља и недовољну пажњу обезбеђивању дугорочног одрживог развоја (Peng, 2017; Gusmão Caiado et al., 2018).

Париски споразум, Сендајски оквир за смањење ризика од катастрофа и Нова урбана агенда су интегрисани у напоре за постизање одрживости и у ЦОП (United Nations, 2017). Ови документи представљају важне алате за интеграцију одрживости у различите аспекте развоја, од урбанистичког планирања до управљања ризицима. Тренутно је на снази Агенда 2030, која обухвата 17 циљева одрживог развоја, укључујући сиромаштво, глад, здравље и благостање, образовање, родну равноправност, чисту воду и санитацију, чисту енергију, пристојан посао и економски раст, индустрију, иновације и инфраструктуру, смањење неједнакости, одрживе градове и друштва, одговорну потрошњу и производњу, климатске промене, живот под водом, живот на земљи, мир, правду и јаке институције, као и партнерства за постизање ових циљева (United Nations, 2015a). Овај свеобухватни оквир указује на потребу за

холистичким приступом у решавању глобалних изазова који се тичу не само друштвених и економских аспеката, већ и заштите екосистема. Поред три стуба одрживог развоја, додаје се и четврти, који подразумева укључивање ствараоца политика и доносиоца одлука на свим нивоима. Овај аспект наглашава значај интердисциплинарног и интерсекцијског приступа како би се осигурало активно учешће свих заинтересованих страна у креирању и спровођењу политика. Лу је са колегама направио селекцију ЦОР, при чему су циљеви 8, 9, 10 и 12 повезани са економијом, циљеви 1, 3, 4, 5, 11 и 16 са друштвом, а циљеви 2, 6, 7, 13, 14 и 15 са животном средином, док се циљ 17 односи на политику управљања (Lu et al., 2015). Важно је нагласити да су за постизање циљева неопходни временски оквири, јер прекомерни развој може довести до неодрживе средине. У том контексту, период од 15 до 25 година, који се сматра једном генерацијом, одговара оквирима постављеним 2015. године, с роком за њихово испуњење до 2030. године (United Nations, 2015b). Овакав временски распон омогућава државама да постепено, али значајно, ускладе реформе са својим ресурсима и изазовима. Истовремено, неки научници сматрају да би требало именовати нову геолошку еру, с обзиром на велике и непосредно видљиве промене које настају услед антропогеног утицаја (Steffen et al., 2011). Нова ера названа је Антропоцен и сматра се да се квалитативно и кванитативно разликује од претходног Холоцена.

Бен-Ели је приступио концепту одрживости из перспективе теорије система, наглашавајући значај односа између носивости система и његових демографских динамика (Ben-Eli, 2018). Он одрживост дефинише као „динамичку равнотежу у интеракцији између популације и носивости њеног окружења, при чему се популација развија до свог пуног потенцијала без иреверзибилних штетних ефеката на носиви капацитет околине од које зависи“ (Ben-Eli, 2018, p. 1340). Овај аутор изводи пет принципа, распоређених у три главна домена, који одређују одрживост система и представљају темељ за оцену да ли је систем одржив:

- Материјални домен – регулише токове материјала и енергије као основу за постојање;
- Економски домен – поставља оквир за дефинисање, стварање и управљање богатством; и
- Домен живота – усмерава понашање унутар биосфере у складу са односом према другим врстама.

Амбициозна Агенда одрживог развоја усмерена је на то да нико не буде запостављен ("no one is left behind") (United Nations, 2016). Одрживи развој је глобално признат процес у којем учествује велики број држава, али је он истовремено изазован, непредвидив и сложен. Иако нуди велике потенцијале, његова примена праћена је имплицитним и експлицитним тензијама и контрадикцијама, нарочито у вези са ЦОР. Тежње ка задовољењу потреба садашњих и будућих генерација подразумевају доношење сложених одлука на локалном, националном, регионалном и међународном нивоу. Свет улази у нову еру одрживог развоја, где је неопходна глобална сарадња како би се решили изазови попут екстремног сиромаштва, социјалне неједнакости, економске неправде, неефикасног управљања и уништавања животне средине (Sachs, 2015).

Одрживи развој почива на међусобном деловању природног, произведеног, људског и друштвеног капитала. Дебата о његовој одрживости усредсређена је на питање да ли природни капитал може бити замењен произведеним, што доводи до три приступа: слаба, снажна и апсурдно јака одрживост (Shi et al., 2019). Слаба одрживост наглашава технолошки напредак и замењивост природног капитала произведеним, подржавајући економски раст, али занемарује границе природе, под претпоставком да су све функције екосистема замењиве. Апсурдно јака одрживост инсистира на апсолутној незамењивости природних ресурса, наглашавајући еколошке границе, али потцењује технологију (Shi et al., 2019). Снажна одрживост представља компромис између ова два приступа, поштујући еколошке прагове и наглашавајући комплементарност животне средине, економије и друштва (Nasrollahi et al., 2018). Иако је овај концепт широко прихваћен, може ограничити раст, посебно у земљама у развоју, наметањем строгих граница.

Вештачка интелигенција (ВИ) интегрисана је у ЦОР кроз експериментисање и примену у одрживом управљању и лидерству. Постоје бројни пројекти примене ВИ у овој области: паметни системи управљања водом који користе ВИ за решавање кризе воде оптимизацијом одлука и инвестиција (Hill, 2018), улога ВИ у пружању помоћи малим фармерима кроз пројекат PlantVillage (Lohr, 2018), као и употреба ВИ за праћење чистоће воде и откривање узročника болести у водоводним системима (Lant, 2018). Ови пројекти показују да ВИ може значајно допринети одрживом развоју кроз ефикасније управљање ресурсима, унапређење пољопривреде и заштиту јавног здравља. ВИ има трансформативни потенцијал за одрживи развој,

окупљајући различите глобалне актере у различитим земљама, културама и секторима. Кроз иницијативе као што је Глобални договор УН-а, предузећа користе ВИ за подстицање економског раста уз истовремено бављење друштвеним, управљачким и еколошким изазовима (Goralski & Tan, 2020). Примене ВИ су вишеструке у многим гранама привреде, укључујући туризам и угоститељство (Gaјић et al., 2024), који су значајни за ревитализацију појединих села. Иноватори и активисти користе ВИ ради повећања ефикасности, очувања ресурса, премошћавања глобалних технолошких празнина и подстицања вишесекторских партнерстава за глобалну одрживост. Даља истраживања и примене ових технологија могу додатно оснажити заједнице и унапредити одрживе праксе у различитим секторима.

3. ОДРЖИВИ РАЗВОЈ У СРБИЈИ

Како полазне основе између развијених земаља и земаља у развоју нису исте, тако се и национални програми томе прилагођавају. Истраживања показују да и развијене и земље у развоју треба да се посвете друштвеним факторима, али развијене земље треба да се више фокусирају на факторе животне средине, док земље у развоју треба да се посвете значајније економским факторима (Bali Swain & Yang-Wallentin, 2019). Ово указује да је интегрисани приступ кључан за постизање дугорочних циљева одрживог развоја, при чему свака држава мора прилагодити своје стратегије специфичним изазовима са којима се суочава.

Европска Унија је објавила базу података где је мерен удео запослених старости 20–64 године у укупној популацији (European Union, 2020). Анализирано је 27 земаља и истраживање се односило на период 2005–2019. године. Резултати показују да је Србија лоше рангирана, односно само Црна Гора и Северна Македонија имају ниже проценте од наше земље. Србија је једна од држава са најстаријом популацијом (65+), не само у Европи, већ и у свету (Lović Obradović et al., 2016). Последњи попис показује да у земљи има око 1,6 милиона пензионера, што је 24% укупне популације, односно сваки четврти становник (РЗС, књ.2, 2023). Ови демографски трендови додатно оптерећују систем социјалне заштите и здравствене услуге, захтевајући хитне реформе и улагања у демографске политике. Разлике између развијеног севера и неразвијеног југа Србије су значајне, што се огледа у расподели инвестиција и инфраструктурне подршке (Манасијевић, 2018). Слично томе, велико је раслојавање и када је у питању вредност грађевинских радова у Републици Србији по регионима. Наиме, Београдски регион и Војводина учествују са 80%, док регион Јужне и Југоисточне Србије чини свега 18%. Неједнака дистрибуција инвестиција додатно продубљује економски јаз између ових региона, ограничавајући могућност за развој јужних и источних делова земље. Такође, број прикључених на водовод најмањи је у региону Јужне и Југоисточне Србије (48%), док је у региону Војводине тај проценат дупло већи (97%) (Manasijević et al., 2019). Из наведеног се закључује да су полазне основе одрживог развоја у Србији неједнаке између северног и јужног дела.

Српска економија се суочава са бројним изазовима, попут високог трговинског дефицита, спољног задуживања, технолошке заосталости и ниске конкурентности због монопола на домаћем тржишту.

Потребне су економске реформе, повећање страних директних инвестиција (Babović et al., 2016a) и боље коришћење домаћих ресурса. Игњатовић (2020) наводи да су циљеви одрживог развоја Србије:

- Друштвена одговорност – побољшање економског окружења, смањење сиромаштва и неједнакости;
- Слобода појединца – стварање могућности за развој и бољи живот;
- Регионални развој – смањење економских разлика између региона, кроз улагања у инфраструктуру, образовање и запошљавање;
- Развој индустрије – подстицање домаће производње ради економског раста;
- Смањење незапослености – спречавање миграција и обезбеђивање достојанствених услова за рад; и
- Економски раст – технолошки напредак и повећање БДП-а, уз побољшање квалитета живота.

Још треба подвући да у последњих десет година, економски раст Србије није прелазео 3% услед глобалне економске кризе (Ignjatović, 2020). Велики изазов за рурални економски развој у Србији је неповољна образовна структура радне снаге, при чему значајан део нема формално образовање или има само основно и средње образовање. Недовољан приступ образовању у руралним поручјима представља један од кључних фактора који ограничавају могућност развоја модерне пољопривреде и других економских делатности. У сливу Јужне Мораве, становништво и пољопривредно земљиште константно опадају током последњих неколико деценија, при чему је рурална депопулација посебно изражена у планинским и пограничним регионима (Živanović et al., 2022). У овим областима, посебно у јужној и источној Србији, демографски пад је толико изражен да се напуштена села стапају у непрекидне кластере депопулацијских региона. Ове промене указују на потребу за стратешким улагањима у руралну инфраструктуру и креирањем програма који би подстакли повратак младих људи у ова подручја.

Рад Матовић и Ловић Обрадовић је послужио као основа за класификацију насеља према социо-економским карактеристикама у овој монографији (Matović & Lović Obradović, 2021). У наведеном раду коришћена су три критеријума за одређивање друштвено и економски најрањивијих области у Србији, којима је потребно хитно и обимно

улагање у развој. Ти показатељи су: економски неактивно становништво, становништво без основног образовања и бруто додата вредност. Овакав приступ омогућава детаљнију анализу слабости и потенцијала одређених региона, истичући области у којима је потребна хитна интервенција државе и локалних власти. Добијене су категорије од прве до четврте по степену рањивости, при чему је прва најрањивија, а четврта има најповољније резултате. Насеља изучавана у овој књизи припадају Јабланичком и Пчињском округу, који су, према наведеним критеријумима, сврстани у трећу категорију. Иако овај ранг указује на релативно бољу позицију у односу на најугроженија подручја, он такође истиче значајне проблеме који ограничавају одрживи развој ових области. С обзиром на то да је истраживање у овој монографији спроведено на нивоу насеља, селектовани индикатори су нешто другачији, што је објашњено у поглављу „Синтеза приказаних резултата и даље смернице”.

Југоисточни део Србије обухвата пет области – Нишавску, Пиротску, Топличку, Јабланичку и Пчињску, које заузимају око 16% површине државе. Насеља Јабланичке (1,98‰) и Пчињске (5,44‰) области су предмет изучавања ове монографије, а то су две од пет поменутих области које су имале позитиван природни раст становништва 1981. године (Шљукић, 2011). Ипак, овај тренд није дугорочно одржан. Према одређеним истраживањима из 2011. године, једно од четири села у Србији ће се угасити у наредних 15 година (Stojiljković, 2011). Тај период се навршава 2026. године, што указује на то да ће ускоро четвртина села наше земље остати без становника. Ови подаци указују на потребу за хитним стратегијама које ће спречити даљу депопулацију руралних крајева. Такође, Митровић наводи да је до 2012. године нестало 1600 села у Србији, од чега већина у југоисточној Србији (Mitrović, 2011). Према последњем попису, Јабланичка и Пчињска област имају укупно 378.304 становника, од којих 208.015 (55%) настањује руралне области (РЗС, 2023, књ.1). Према попису из 2011. године било је 968 насеља са мање од 100 становника, док их је 1302 према попису 2022. године (Lović Obradović & Matović, 2018; РЗС, 2024).

Насеља у Србији се деле на градска и остала, што носи одређена ограничења, док у Европи постоје тенденције ка формулисању трихотомне поделе, односно увођењу мешовитог типа насеља између градског и сеоског (Pantić, 2016). Како би се зауставило гашење насеља са развојним потенцијалом, неопходан је свеобухватан и систематски план економског и друштвеног развоја, који би могао почети јаснијим дефинисањем појма сеоских насеља, која тренутно спадају у

категорију „остала“. Прецизнија класификација могла би помоћи у бољој алокацији ресурса и прилагођавању политика специфичним потребама. У овој монографији предмет анализе су рурална насеља, с изузетком Владичиног Хана, који је укључен у истраживање ради упоредне анализе мањег урбаног насеља у односу на рурална подручја. У даљем тексту, анализирана остала насеља биће означена као сеоска, сеоски тип насеља или села. Постојање насеља условљено је економским развојем, а привредни раст није могућ без људи као ресурса (Babović et al., 2016b), те су детаљне демографске анализе допринос развоју овог краја и бољем сагледавању кључних проблема.

За земље у развоју неопходне су додатне политике усмерене на примарну производњу, рурално сиромаштво и сличне теме (Barbier, 2016). Најјачи докази који подржавају концепт замки сиромаштва примењују се међу сиромашним домаћинствима у изолованим руралним подручјима (Kraay & McKenzie, 2014). Ово посебно важи за југ и исток Србије, где сиромаштво и одлив становништва додатно ограничавају потенцијал за економски развој. Када се говори о одрживом развоју села, или одрживости села, наглашава се да се мора обезбедити одрживост животне средине и биолошка равнотежа (Jayawarsa et al., 2021). Како би се ово постигло треба оформити одржив и ефикасан модел коришћења ресурса. Креирање развојног плана села мора бити усмерено на унапређење одрживости живота сеоске заједнице (Li et al., 2018). Поред тога, укључивање локалног становништва у процес планирања осигурава да решења буду прилагођена њиховим потребама и изазовима са којима се суочавају.

Србија се налази на 61. месту глобалне листе у погледу укупне безбедности хране за 2022. годину и суочава се са нестабилношћу пољопривредне производње и сигурности хране (GFSI, 2022). Главна слабост система безбедности хране у Србији јесте ниска куповна моћ становништва и корупција, што је резултирало нижим бруто домаћим производом у односу на суседне земље (Parić Brankov & Milovanović, 2015). Ово ограничава могућности за побољшање животног стандарда и повећање производње хране која би била доступна ширем слоју становништва. Према ФАО-у, око 11% становништва Србије не може да приушти здраву исхрану (FAO, 2023). Из овога произилази да велики број људи не може да добије довољно нутритивно вредне и приступачне хране, што представља озбиљан проблем за јавно здравље. У таквим околностима, сигурност хране треба да буде подржана растом конвенционалне пољопривреде, која ће бити праћена развојем одрживе пољопривреде. Ниска куповна моћ

потрошача била је кључни фактор који је ограничавао развој органске пољопривреде у Србији, а најновије истраживање потврђује да је главни разлог за куповину органске хране забринутост за здравље (Čolović & Mitić, 2023).

Национална стратегија одрживог развоја (Службени Гласник РС, 2008) поставља кључне циљеве за рурални развој, фокусирајући се на заустављање напуштања села, смањење разлика између градова и села, као и између региона, унапређење инфраструктуре и заштиту природе. Такође, рурални развој има додатне циљеве, попут подстицања повратка становништва у села, побољшања животних услова и унапређења економских могућности за људе који насељавају ове области. У Србији су направљени почетни кораци у спровођењу Агенде 2030. Такође су успостављени институционални механизми за праћење напретка и извештавање, као и мапирање циљева одрживог развоја у односу на постојеће планове. Ипак, неки кључни процеси, попут усвајања националне стратегије одрживог развоја и развоја система за праћење на локалном нивоу, још нису спроведени, а све заинтересоване стране нису довољно укључене у ове активности (Bradaš et al., 2020). Примена постојећих механизма је често ограничена у пракси. За већину циљева одрживог развоја потребно је додатно унапређење правног и институционалног оквира, јер постојећи системи углавном нису довољно функционални, иако су неки циљеви боље покривени од других (Bradaš et al., 2020). Треба нагласити да се у последњем националном Извештају о напретку у остваривању ЦОР (Бабовић, 2024) наводи да постоји велики напредак када је у питању смањење екстремног сиромаштва, али је значајно удаљавање од циља када је у питању мобилизација ресурса за примену политика окончања сиромаштва. Такође се смањује издвајање за социјалну заштиту, што су неки од кључних проблема на којима треба даље радити.

4. МЕТОДОЛОГИЈА И ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА

Један од предмета проучавања географије је и становништво, са гледишта његове расподеле, структуре, динамике и односа са простором. Са свог аспекта то чине и социологија, биологија, етнологија, психологија, историја, економија и многе друге науке. Све чешће се говори о интердисциплинарном и холистичком приступу до кога долази преклапањем различитих предмета проучавања, настајањем нових научних дисциплина, али и сарадњом различитих грана науке.

За писање ове монографије коришћени су првенствено подаци књига пописа Републичког завода за статистику (РЗС), као и друге публикације исте институције. Анализиран је период од пола века, односно пописне године од 1971. до 2022, тј. шест пописних година. За поједине податке је приказан и ранији временски период, јер су постојали упоредиви подаци старији од пописа из 1971. године, па су искоришћени као осврт на демографска кретања у прошлости. У монографији су обрађени следећи подаци о стању и променама у структури становништва: број становника, индекс промене броја становника, густина насељености, број и структура домаћинства, индекс промене броја домаћинства, просечан природни прираштај, просечан миграциони салдо, просечан годишњи пораст становништва, просечна старост становништва, коефицијент старости и коефицијент младости становништва, радни контингент, економска структура становништва, школска спрема становништва, пољопривредно становништво и његова структура, као и сточни фонд. Карте су израђене у програму ArcGIS Pro 3.1.

Анализирани индикатори о становништву и пољопривреди су преузети из књига пописа. У различитим пописима нису увек примењиване исте методологије, нити су обухватале исте појаве, па је неопходно укратко описати пописе који су спровођени у нашој земљи. На просторима које данас чине Србију становништво је пописивано одвојено до Првог светског рата. Разлог за то је историјске природе, односно део наше територије био је под Аустро-Угарском, а део под Отоманском влашћу. Први попис у Кнежевини Србији спроведен је 1834. године, а први савремени попис на нашој територији био је попис из 1866. године (Ђурђевић, 2001). Од када је окончан Први светски рат па до данас, спроведено је једанаест пописа: 1921, 1931, 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011. и 2022. године. Током наведених година границе Србије нису биле исте, а и административна подела се мењала, па је упоредивост података за неке периоде делимична.

Такође, треба узети у обзир да се и статистика развијала и усавршавала, што је доводило до измена дефиниција поједине терминологије, а у новијим пописима пописивана су нова обележја.

У попису из 1961. године насеља су се по први пут делила на сеоска, градска и мешовита. Основ за ову класификацију био је број становника и удео пољопривредног у укупном становништву. Након тридесет година дошло је до измене, па у попису из 1991. постоје две категорије насеља: градска и остала. Основ за ову поделу био је правни критеријум, јер се од тада свако насеље које има урађен урбанистички план сматра градом.

Када анализирамо промену броја становника по пописним годинама, треба имати у виду да је методологија пописа често мењана, што ограничава потпуну егзактност. Од пописа из 2011. године користи се термин „уобичајено становништво“, што подразумева да је лице становник оног места у којем само (у случају самачког домаћинства) или са члановима свог домаћинства проводи највећи део времена, односно дневни/ноћни одмор, независно од тога где има пријављено пребивалиште. Ово се односи на лица која су у датом месту живела непрекидно најмање годину дана пре критичног момента пописа, а могу се убројати и лица која су у том месту живела краће од 12 месеци, ако намеравају да у њему остану најмање годину дана. У књигама пописа дефинисане су и специфичне категорије становништва које су укључене у укупно становништво (РЗС, 2023, књ.3).

Како би било могуће поређење података између држава, прихваћена је наведена методологија, која је у складу са Препорукама Конференције европских статистичара. У овој монографији анализирани су подаци за период 1971–2022. године, па су стога наведене промене методологије пописа који су изведени у овом периоду. Подаци који се односе на укупни и упоредни број становника приказани су за нешто дужи период, јер постоје базе од 1948. до 2022. године.

Током пописа становништва у Србији, приступ дефинисању сталних становника мењао се током година. На пример, 1948. године сезонски радници који су били ван места пописа сматрани су становницима места у којем је живело њихово домаћинство, без обзира на то колико су дуго били одсутни. Међутим, у пописима из 1953, 1961. и 1971. године, они су се сматрали становницима свог места само ако њихово одсуство није трајало дуже од годину дана. Када су у питању ученици који су се школовали ван места у којем живе њихови родитељи, они су у пописима из 1953. и 1961. године и даље били рачунати као становници места где живе њихови родитељи. Током пописа 1981. и

1991. године, у становништво неког места улазила су сва лица која су имала стално пребивалиште у том месту, без обзира на то да ли су била одсутна због школе, посла или неких других разлога. За разлику од ранијих пописа, у 2002. години у становништво су укључивани само они који су радили или боравили у иностранству краће од годину дана. Такође, страни држављани који су у Србији провели више од годину дана рачунати су као становници Србије. У Попису становништва 2022. године у Србији примена нових технолошких решења омогућила је брзу проверу обухвата и идентификацију подручја где је број пописаних лица био мањи од очекиваног. Да би се повећао обухват, први пут је коришћен метод који је укључивао податке из административних извора (пре свега из Централног регистра становништва) за око 3,2% лица која су у то време живела у Србији, али нису била пописана (РЗС, 2023, књ.1).

Једна од основних јединица пописа је и домаћинство и такође је приказано како су се кретали подаци од 1948. до 2022. године. У пописима од 1948. до 2022. године домаћинством се сматрају лица која заједно станују и заједнички троше приходе за подмиривање основних животних потреба (становање, исхрана и др.). Домаћинства се деле на самачка и вишечлана. Самачка домаћинства броје једно лице, без обзира на то да ли оно живи само или дели стан са другима, док су остала домаћинства вишечлана (РЗС, 2023, књ.3). Кроз пописе се мењао обухват онога што се сматра сталним становништвом, што утиче на поређење броја домаћинстава из различитих пописа. У попису 2011. године, поред приватних и колективних домаћинстава, уведена је и категорија примарних бескућника. Приватна домаћинства се састоје од људи који живе заједно и деле средства за основне потребе, док колективна обухватају оне чије потребе задовољавају институције. Према међународним препорукама треба одредити број бескућника, мада не постоји прецизна дефиниција тог термина. Државе имају слободу да саме дефинишу критеријуме, с тим да примарни бескућници укључују људе који живе на улици, а секундарни оне који живе у условима који се сматрају неадекватним. Подаци о броју становника узети су из књига пописа. Дефиниција сталног становништва се мењала од пописа до пописа, па је зато упоредивост условна, али то не утиче у већој мери на поређење квантитативних вредности у посматраним насељима.

Индекс промене броја становника (I_s) представља однос између укупног броја становника неког подручја у датом временском периоду, а најчешће између два пописа. Рачуна се по формули:

$$I_s = P_2/P_1 \times 100 (\%)$$

где су P_1 – број становника на почетку посматраног периода, а P_2 – број становника на крају посматраног периода. Уколико је I_s већи од 100 број становника се током посматраног периода повећао, а уколико је мањи од 100 дошло је до његовог смањења. Густина насељености представља број становника по километру квадратном.

Број домаћинстава преузет је из књига пописа, а индекс промене броја домаћинстава (I_d) јесте однос између укупног броја домаћинстава датог подручја у неком временском периоду, а најчешће између два пописа. Израчунава се по формули:

$$I_d = D_2/D_1 \times 100 (\%)$$

где су D_1 – број домаћинстава на почетку посматраног периода, D_2 – број домаћинстава на крају посматраног периода. Уколико је I_d већи од 100 број домаћинстава се током посматраног периода повећао, а уколико је мањи од 100 дошло је до његовог смањења. Ако је I_d једнак 100, онда није дошло до промене.

Апсолутни природни прираштај представља разлику између броја рођених (наталитета) и броја умрлих (морталитета). У овој анализи је велики број насеља са мањим популацијама, па се не посматрају стопе, већ просечне вредности параметара. Израчунат је просечан годишњи наталитет ($\bar{N}$), просечан годишњи морталитет ($\bar{M}$) и на основу њихове разлике добијен је просечан годишњи природни прираштај ($\bar{J}$). Овај податак је искоришћен касније за рачунање просечног годишњег миграционог салда ($\bar{S}$). Просечан годишњи наталитет рачуна се по формули:

$$\bar{N} = \Sigma N/n$$

где су $\bar{N}$ – просечан годишњи наталитет (просечан годишњи број рођених током неког временског периода, у овом случају између два пописа), N – наталитет (број живорођених током једне године), а n – број година између два пописа. Просечан годишњи морталитет рачуна се по формули:

$$\bar{M} = \Sigma M/n$$

где су $\bar{M}$ – просечан годишњи морталитет (просечан годишњи број умрлих током неког временског периода, у овом случају између два пописа), а M – морталитет (број умрлих током једне године). Просечан годишњи природни прираштај ($\bar{J}$) рачуна се према формули:

$$\bar{J} = \bar{N} - \bar{M}$$

Потребно је анализирати све три компоненте природног кретања становништва, односно наталитет, морталитет и природни прираштај, да би се добила потпуна слика. Разумевање узрока позитивних или негативних вредности демографских показатеља и односа између њих је важно. Позитиван наталитет може бити повезан са већим бројем бракова или побољшања популационе политике. Морталитет треба разматрати у контексту старосне структуре, јер старије популације имају већу смртност. Економски и социјални услови такође утичу на ове показатеље, тако да је свеобухватна анализа неопходна за разумевање трендова и тренутног стања природног прираштаја.

Миграциони салдо је разлика између броја одсељених и досељених у одређеном временском периоду. Пошто у Србији овакви подаци нису доступни, просечан миграциони салдо ($\bar{S}$), за године између два пописа, може се израчунати као разлика између просечног годишњег пораста становништва ($\bar{R}$) и просечног годишњег природног прираштаја ($\bar{J}$):

$$\bar{S} = \bar{R} - \bar{J}$$

Како би се упоредили подаци за међупописни период 1991–2002. године, за број становника 1991. године коришћена је методологија пописа из 2002. године. Апсолутни пораст становништва (R) представља резултанту све четири компоненте кретања становништва (наталитет, морталитет, емиграција и имиграција):

$$R = (N - M) + (I - E) = J + S$$

где су N – број живорођених, M – број умрлих, I – број усељеника (имиграната), E – број исељеника (емиграната), J – природни прираштај и S – миграциони салдо.

Како је већ наведено, подаци о броју имиграната и емиграната нису обухваћени пописом, па је стога просечан пораст становништва ($\bar{R}$)

рачунат посредно, како би се добили просечни подаци по годинама и како би послужио за израчунавање просечног миграционог салда:

$$\bar{R} = (P2 - P1) / t$$

где су P2 – број становника по последњем попису, P1– број становника по претходном попису и t – број година између два пописа.

Просечна старост становништва се рачуна на основу дистрибуције укупног становништва по појединим навршеним годинама старости или коришћењем података по петогодишњим старосним групама. У овом истраживању примењен је други поступак а просечна старост се рачуна се по формули:

$$\bar{a} = (\sum (x + 0,5) \times Vx) / (\sum Vx)$$

где су x – старосне групе, Vx – број становника старих x година, а 0,5 је коректив који се додаје јер подаци о старости означавају навршене године, а становници су у просеку стари x+0,5 година. Коефицијент старости представља удео становништва које је старије од 60 година у укупној популацији и рачуна се по формули:

$$Ks = P_{(60+)} / P \times 100 (\%)$$

где су P₍₆₀₊₎ – број становника старијих од 60 година, P – укупан број становника. Коефицијент младости представља удео становника узраста 0-19 година у укупној популацији и рачуна се по формули:

$$Km = P_{(0-19)} / P \times 100 (\%)$$

где је P₍₀₋₁₉₎ – број становника старијих 0-19 година.

Између пописа из 1953. и 2002. године, становништво је класификовано у три главне категорије: активно становништво, лица с личним приходима и издржавано становништво. У попису из 2002. године дефиниције су следеће:

- Активно становништво укључује особе од 15 и више година које су запослене, незапослене које траже посао, или су привремено обуставиле рад;

- Лица с личним приходима су они који не спадају у активне особе, али имају средства за живот кроз пензије, приходе од имовине или друге изворе; и
- Издржавано становништво чине особе које немају довољно средстава за живот и зависе од помоћи породице, рођака, других особа или правних лица.

Поређење података о активности становништва између различитих пописа може бити отежано због методолошких разлика. Иако ове разлике не утичу значајно на приказане вредности, важно их је напоменути. Пописи из 1971. и 1981. године су били детаљнији у вези с активношћу становништва, док је попис из 1991. године укључивао податке о онима који траже први посао, што није било у складу с међународним стандардима. У попису из 2002. године, незапослени су укључивали све који траже посао на разне начине, док је попис из 2011. године био најдетаљнији у вези с активношћу становништва (Графикон 1).

²⁾ Стари 15 и више година. / Aged 15 and over.

³⁾ Лица која обављају само кућне послове у свом домаћинству. / Persons who perform only the housework at their household.

Графикон 1. Класификација економске структуре становништва, попис из 2011. године
Извор: РЗС, књ.7, 2013

Подаци се односе на становништво које је имало 15 или више година, јер је то део становништва изнад доње границе радног контингента. Постоје два приступа проучавању економске активности према међународним препорукама. Први приступ је концепт текуће активности, коришћен у последњим пописима у Србији, где се активност посматра у кратком периоду. За тај период узета је недеља

пре пописа. Овај концепт обухвата особе које су у тој референтној недељи обављале неки посао за плату или надницу. Други приступ је концепт трајне активности, који покрива дужи временски период, као што је година дана. Треба нагласити да је за пописе из 1971. и 1981. године, економска активност особа које раде у иностранству бележена према статусу који су имали пре одласка из Србије, док попис из 1991. године не узима у обзир статус пре одласка. Попис из 2002. године бележи број особа које су кратко радиле или боравиле у иностранству, али их не класификује као активне у земљи. Насупрот томе, попис из 2011. године укључује податке о активностима особа које раде или борава у иностранству. Подаци о економској активности становништва по насељима за последњи попис 2022. године нису још објављени, али су добијени за проучавања насеља од РЗС. Радни контингент је изведен из старосне структуре становништва и обухвата жене од 15 до 59 и мушкарце од 15 до 64 године старости.

Пољопривредно становништво, према попису из 2002. године, обухвата особе које се баве различитим пољопривредним занимањима, укључујући раднике у пољопривреди, рибарству и шумарству, као и оне који производе за личне потребе и физичке раднике у овим секторима (РЗС, 2014, књ.19). Такође, ово укључује и особе које су издржаване од тих произвођача. Међутим, ова дефиниција није усклађена са међународним стандардима и стога се не може користити за поређење са другим земљама. Из тог разлога, у званичним публикацијама за попис из 2011. године ови подаци нису доступни, али су специјалне базе података РЗС коришћене у овој монографији. Разлике у дефиницијама су примећене између различитих пописа: у попису из 1971. године, као и раније, пољопривредно становништво се класификовало према делатностима (пољопривреда, рибарство, водопривреда), док су пописи из 1981. године и каснији користили класификацију према занимањима. У оквиру пољопривредног становништва, разликује се оно које активно обавља занимање (бавећи се пољопривредом у радном односу или самостално) и оно које је издржавано (које има мале или никакве приходе и зависи од помоћи других). Подаци о пољопривредном становништву за 2023. годину су добијени од РЗС на основу молбе, али нису упоредиви са претходним пописима, због разлике у методологији. Наиме најновији подаци се односе на радну снагу у пољопривреди, а њу чине носиоци и чланови породичних пољопривредних газдинстава и газдинстава предузетника, као и стално запослени на пољопривредним газдинствима (породичним

газдинствима, газдинствима правних лица и предузетника) који су у посматраној пољопривредној години обављали пољопривредну активност, без обзира да ли су плаћени за ту активност, колико су времена утروшили за обављање те активности и да ли је то једина (главна) активност коју обављају. У методологији се такође напомиње да је дистрибуција свих података извршена према локацији газдинства.

Удео пољопривредног у укупном становништву (pp) рачуна се према формули:

$$Pr = Pr/P \times 100 (\%)$$

где су Pr – пољопривредно становништво, а P – укупно становништво. Када је у питању сточни фонд, за 1971. годину не постоје подаци о бројном стању живине, док су наведени за краве, свиње и овце, док за све постоје подаци од 1981. до 2011. године. Подаци о сточном фонду за 2011. годину нису објављени, али су, за потребе истраживања, добијени од РЗС.

Анкетно испитивање је спроведено методом „од врата до врата“ у пет села (Островица, Кукавица, Теговиште, Велика Сејаница и Црвени Брег) током новембра 2013. године. Анкетирано је 35 домаћинстава са укупно 129 становника. Сви приказани резултати се односе на анкетирано, а не на укупно становништво села. Анкета је формулисана тако да пружи податке о старосној структури становништва, миграционим кретањима, пољопривредној активности и економском стању испитиваног становништва.

5. ИСТОРИЈА ПОСМАТРАНИХ НАСЕЉА

Готово сва анализирана насеља (Табела 1) потичу из периода 14–16. века и настала су на темељима старијих римских насеља. Изузетак су Копитарце (крај 18. века), Гариње (почетак 19. века) и Предејане (крај 19. века). У средњем веку ово подручје се граничило са Византијским царством. Византијска принцеза Ана Комнина у књизи „Алексијада“ описивала је како је крајем 11. века жупан Вукан накратко освојио Врање. Ове крајеве обележила су и друга значајна имена српске историје, попут Стефана Немање, који је од грчког цара Манојла добио на поклон Глубочицу са селом Лесковцем. За исто село се везује и цар Душан, који га је даровао манастиру Хиландару. Стефан Првовенчани заслужан је за укључивање Врања у састав српске државе у 13. веку. Господар Врања, Прешева и Куманова био је најпре кесар Угљеша, а касније деспот Стефан Лазаревић (Стојковић и др., 1992). Како су се Турци повлачили прво из северних крајева, овај део Србије је последњи ослобођен и крајем 17. века опустошен (Стојковић и др., 1992). Иста судбина задесила је Лесковац и Врање током оба светска рата, када су губици у људству и материјална штета били огромни. Будући да се Владичин Хан налази између ова два града, становници овог краја претрпели су исте догађаје.

Бројни народи су насељавали овај простор. За Врање се везују Трибали, Трачани, Илири, Хелени, а потом и Римљани (Стаменковић, 1995). Ово насеље имало је варошки карактер током турске власти, а пре тога је припадало сеоском типу. Урбане карактеристике стекло је након ослобођења од турске власти. Владичин Хан је основан крајем 19. века и стога се сматра за младо насеље. Јован Цвијић је развио психолошку класификацију народа Балканског полуострва и становништво ових крајева сврстао у Централни тип и Моравско-вардарски варијетет. По њему, главна карактеристика овог становништва је „работа“, што подразумева не само физички рад, већ и трговину и друге послове којима се долази до зараде. Такође се сматра да су ови људи вешти у процени других, али тактични и реалистични, па ретко изражавају своје мишљење. Научени су да поднесу и истрају и још су људи моравско-вардарског варијетета описани као тихи, пажљиви и солидни, са дубоким емоцијама и увидима. Цвијић их сматра природним интелектуалцима, што представља највећу вредност овог типа личности. Осим тога, истиче њихову способност прилагођавања и лако усвајање нових обичаја, укључујући начин одевања. Људи овога краја, попут Лесковчана и Врањанаца, познати су

по својој прилагодљивости и тежњи ка усавршавању. Овај варијетет има етнички разнолик састав, јер су становници из Косовске котлине насељавали Грделичку клисуру, док су Лесковачку котлину населили Црногорци. Истовремено, становништво овог краја мигрирало је ка Нишу, Смедереву, Крагујевцу и Јагодини (Цвијић, 1922).

Од двадесет обрађених насеља (табела 1, карта 1), највећи број (12) припада општини Владичин Хан (Владичин Хан, Гариње, Горње Јабуково, Доње Јабуково, Калиманце, Копитарце, Кукавица, Куново, Островица, Прибој, Репинце и Теговиште). Владичин Хан је једино градско насеље, док су остала насеља сеоског типа, односно припадају категорији 'остала' насеља. Ово насеље попримило је урбане карактеристике након Другог светског рата. Налази се на граници Грделичке клисуре и Врањске котлине и има повољан саобраћајни положај, будући да је у близини железничке пруге и пута које спајају Лесковац и Врање. Поред тога, налази се код ушћа реке Врле и Калиманске реке у Јужну Мораву. У 19. веку, у данашњем центру града постојала је механа у власништву владике Пајсија. Управо од црквене титуле „владика“ и назива за зграду за одмор путника „хан“ настало је име града. По Стаменковићу (2001) становништво овог насеља је расељено током Сеоба Срба и Аустро-турских ратова или је страдало од „чуме“.

Гариње је насељено почетком 19. века досељеницима из околних насеља (Репишта, Гњилана, Џепа, Горњег Јабукова, Доњег Јабукова и Крајишта). Насеље је разбијеног типа, а становништво се углавном бавило сточарством. Јабуково је некада било једно насеље, али је у 16. веку подељено на Горње Јабуково и Доње Јабуково. Насеље је било познато по воденицама, али у Горњем Јабукову, надомак Владичиног Хана, су остале две од двадесет. Доње Јабуково је јужније од Горњег и његових 25 воденица су уништене у поплавама 1948. и 1953. године. Још једно насеље у непосредној близини Владичиног Хана је Калиманце, па становништво овог села углавном ради у граду. Насеље је старо и имало је саобраћајну функцију, а због близине града је асфалтирано и део атара је у оквиру самог града. Најмање од свих проучаваних насеља је Копитарце са површином од 144 ha, а уједно је и једно од најмлађих, основано на преласку из 18. у 19. век. Насеље Кукавица, које носи име истоимене планине, налази се на највишој надморској висини (1170–1230 m). Овај крај има најквалитетније букове шуме у Србији, а становништво се традиционално бавило сточарством. Након Другог светског рата искрчено је много шуме, а крајем Првог светског рата село је у потпуности запаљано (Станковић, 2001).

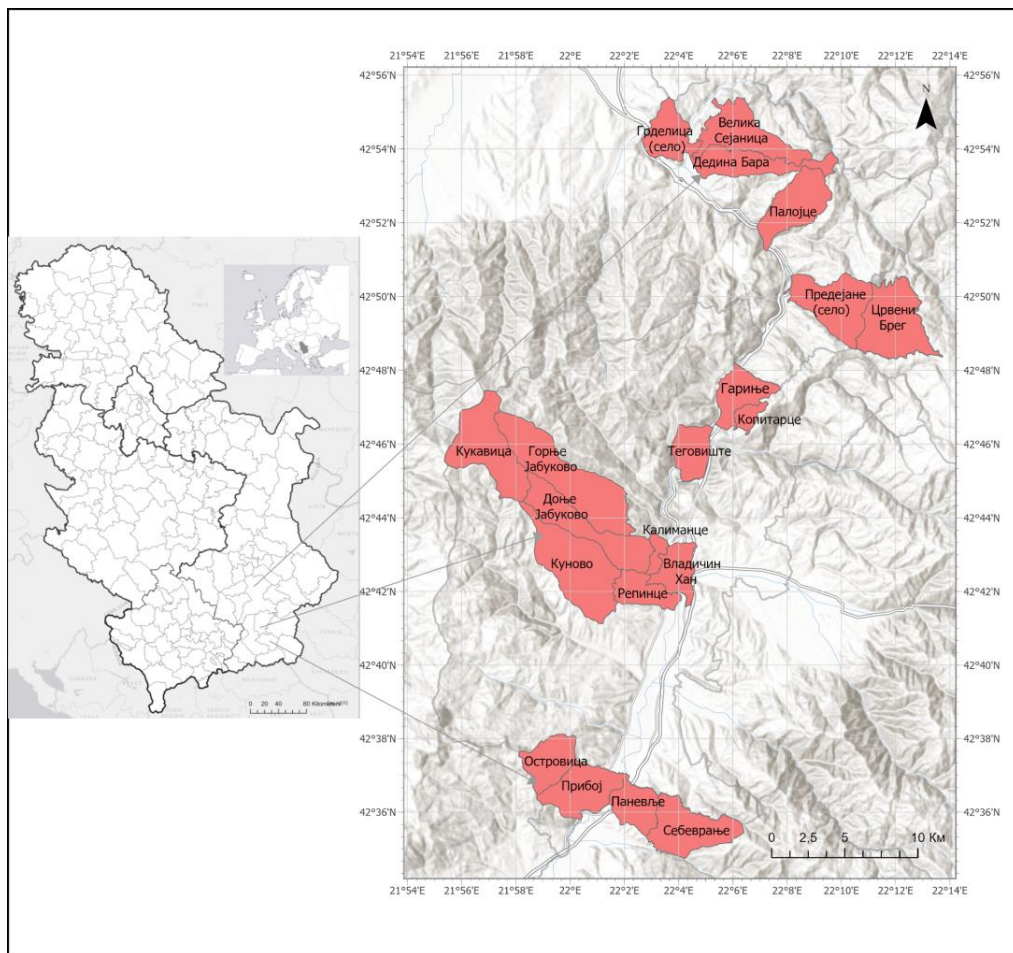
Табела 1. Надморске висине проучаваних насеља и површине које заузимају

Назив области	Назив општине	Назив насеља	Надморска висина (m)	Површина (km ²)
Јабланички	Лесковац	Велика Сејаница	440–620	8,28
		Грделица с.	270	5,66
		Дедина Бара	300–640	6,62
		Палојце	260–700	7,57
		Предејане с.	400–920	9,28
		Црвени Брег	600–970	10,46
Пчињски	Владичин Хан	Владичин Хан	325–500	3,04
		Гариње	520–660	5,05
		Горње Јабуково	500–860	14,85
		Доње Јабуково	460–920	9,46
		Калиманце	430–510	2,01
		Копитарце	480–620	1,44
		Кукавица	1170–1230	10,09
		Куново	480–740	13,13
		Островица	670–840	5,31
		Прибој	350–460	7,28
		Репинце	350–450	4,40
		Теговиште	400–720	4,41
	Врањска	Паневље	400	4,65
	Бања	Себеврање	625	8,58

Извор: Стаменковић, 2001.

У давна времена су грчки сточари Ашани овде доводили своја стада на летњу испашу, а сада је село пред изумирањем. Може се наићи на остатке гробља, крстове и плоче, што сведочи да је настало на месту старог насеља. Насеља Куново или Куновица и Герекар су постојали некада, а онда су спојени у село Куново, које се помиње од 16. века. Насеље је разбијеног типа и ратарско-сточарско. Многа насеља овога краја, међу њима и Островица, имала су судбину да буду расељена и изнова насељена. Помиње се још у 14. веку и припада разбијеном типу насеља, иако раније то није био случај. Опадање броја становника је и овде довело до гашења сточарства, које је било примарна делатност. Прибоји су зимски сточарски станови, па се верује да је насеље Прибој тако добило име, јер је од привременог насеља претворено у стално. Други пак верују да је овде био зимовник грчких сточара Ашана. Ово је

седиште месне канцеларије четири насеља и раније је било у планинском залеђу, а од 19. века је на данашњем месту. Репинце је такође било расељавано, па опет насељено (становништвом из Калиманца и Јовца) и приградског је типа, у близини Владичиног Хана (део атара припада територији града). Овде је већина становништва запослена у оближњем граду, док је допунско занимање ратарство.

Карта 1. Географски положај проучаваних насеља југоисточне Србије

Тегоште је некадашњи назив за Теговиште, које је основано на месту некадашњег насеља (камене рушевине, православне богомоље, стари гробови и сл.). Разбијеног је типа, а становништво се бави ратарством и сточарством (Стаменковић, 2001).

Шест анализираних насеља припада општини Лесковац (Велика Сејаница, Грделица село, Дедина Бара, Палојце, Предејане село и

Црвени Брег). Велика Сејаница насељена је становништвом из Сјенице на преласку из 18. у 19. век, па отуда порекло имена. Део становништва овог насеља досељен је из Власотинца. Насеље је разбијеног типа, а становништво се бави воћарством, ратарством и сточарством. Грделица је једно од проучаваних насеља које има приградски карактер, те је велики број становника запослен у вароши Грделица и граду Лесковцу, док су додатне делатности ратарство и виноградарство. Део становништва досељен је из Црне Траве и грделичких села. Дедина Бара је приградско насеље, настало на месту некадашњег насеља (остаци војног утврђења и два стара гробља). Као и многа поменута насеља општине Владичин Хан, и Дедина Бара је расељена и поново насељена у 18. веку. Спада у разбијени тип села и ратарско-сточарско је, као и Палојце које је настало крајем 16. и почетком 17. века. Људи су махом досељени у Палојце из босилеградског и ћустендилског Крајишта, Прешевске Моравице и других области. За ово насеље је карактеристично да је 1950. године власт иселила у Војводину један део становника, али су се они вратили већ следеће године. Предејане је основано крајем 19. века на месту где се налазе остаци старе цркве и припада разбијеном типу насеља, са доминантним ратарско-сточарским становништвом. Становништво се бави пољопривредом у мањем обиму, само за потребе својих домаћинстава, док је раније била активна и рударско-топионичарска активност. Црвени Брег је по површини (1046 ha) највеће анализирано насеље. Село је било расељено и поново настањено крајем 18. века, а депопулација је константна. Досељавање у ово село је било махом из Горње Пчиње, околине Црне Траве, Крагујевца и околних насеља (Стаменковић, 2001). Као и у Предејану и овде су била вршена рударска истраживања.

Насеља Паневље и Себеврање, припадају општини Врањска Бања (раније општини Врање). На простору Паневља некада се налазило римско насеље, док је након 16. века и ово село било расељено, да би поново било насељено у 19. веку. Највећи број становника доселио се у ове крајеве из околне Грделичке клисуре, босилеградског Крајишта и врањског Поморавља. Насеље је разбијеног типа, а становништво се бави ратарством и сточарством, за разлику од Себеврања, где је заступљено искључиво сточарство. У Себеврању се налазе остаци разрушене цркве, а село је основано управо на простору некадашњег насеља. У историјским документима помиње се под називима Себе Моравија и Себе Кравина. Као и многа друга насеља и Себеврање је пролазило кроз периоде расељавања и обнављања, а данашње село је оновљено у 18. веку.

Становништво Босилеграда се досељавало у Себеврање, које је било карактеристично по сточарским колибама – „трлама“.

Већина села у овом подручју је разбијеног типа. Становништво се претежно бави сточарством, а у мањој мери и земљорадњом за сопствене потребе. Неколико села је лоцирано у непосредној близини градова, што је утицало на економску оријентацију њихових становника ка тим административним и пословним центрима. Значајан број насеља је у прошлости пролазио кроз процесе расељавања, да би у 18. или 19. веку била поново насељена. Међутим, данас се многа од њих суочавају са демографским падом. Једна од важних карактеристика већине насеља је увођење електричне енергије око 1960. године. Пре тога, електрификација је обухватала градско насеље Владичин Хан, као и Репинце, Теговиште, Грделицу, Прибој и Куново. Од 1961. до 1970. године струју су добила и насеља Дедина Бара, Горње Јабуково, Доње Јабуково, Палојце, Предејане, Велика Сејаница, Црвени Брег и Кукавица. Снабдевање водом за већину насеља се и данас ослања на изворе, бунаре и гравитационе водоводе. Централни систем водоснабдевања изграђен је шездесетих година 20. века у Владичином Хану, Калиманцу, Репинцу, Дединој Бари и нижим деловима села Грделица. На централни водовод касније су прикључени Прибој (1988.) и Паневље (1993.). Телефонска мрежа у овим насељима није постојала дуги низ година. Прве телефонске линије уведене су у Владичином Хану и Грделици 1979. године, а затим у Прибоју и Репинцу (1986.), Предејану (1987.), Паневљу и Себеврању (1998.). Калиманце, као приградско насеље, такође је повезано на телефонску мрежу.

6. СОЦИО-ЕКОНОМСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПОСМАТРАНИХ НАСЕЉА

6.1. Број становника

Апсолутни показатељи, као што је број становника, пружају ограничене информације ако се посматрају изоловано. Међутим, када се анализирају промене броја становника током времена и користе за поређење – на пример, кроз груписање насеља према овом параметру – ови подаци постају значајнији и информативнији. Примарни проблем у овом контексту, који оправдава полазак од овог параметра, јесте депопулација у Србији. У табели 2 приказан је број становника проучаваних насеља по пописним годинама (1948–2022.), при чему се јасно уочава да у последњим деценијама нема изузетка у тренду опадања броја становника.

Графикон 2, као допуна табели 2, пружа визуелни приказ који олакшава разумевање података. Он показује да је у одређеним пописним годинама долазило до повећања броја становника у појединим насељима. На основу датих података извојене су три групе насеља према току депопулације: насеља у којима је депопулација константна од прве или друге пописне године, односно насеља која бележе стални пад броја становника од почетка посматраног периода; насеља у којима се број становника повећавао током одређених пописних година, али је од 1991. или касније депопулација постала константна; и насеља у којима је број становника континуирано растао, али их је средином или крајем посматраног периода захватила депопулација.

У прву групу спада готово половина проучаваних насеља: Горње Јабуково, Доње Јабуково, Калиманце, Кукавица, Куново, Островица, Теговиште, Паневље и Себеврање, која бележе стабилан и дуготрајан тренд депопулације. Седам насеља су показивала варијације у броју становника, али од 1991. у Дединој Бари и Палојцу, а од 2011. у Гарињу, Прибоју, Великој Сејаници, Грделици и Предејану број становника у континуитету опада. Четири насеља су бележила сталан пораст броја становника све до 2011. када је почео пад у Владичином Хану и Репинцу, док је у Копитарцу (1981) и Црвеном Брегу (1971) пад почео нешто раније. Међутим, процес депопулације у селима Копитарце и Црвени Брег био је толико брз, да се њихово потпуно гашење у скоријој будућности чини извесним, што их издваја као изузетке у односу на остале групе.

Табела 2. Број становника испитиваних насеља

Насеље	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011	2022
Владичин Хан	1262	1782	2395	3809	6205	7835	8338	8030	7343
Гариње	436	449	657	550	520	531	554	483	366
Горње Јабуково	650	679	614	571	437	299	154	127	64
Доње Јабуково	673	670	561	466	368	219	152	105	52
Калиманце	290	298	271	234	179	109	108	104	91
Копитарце	142	144	175	181	140	112	75	48	28
Кукавица	101	121	118	111	53	42	20	19	3
Куново	1099	1124	1044	943	810	663	532	418	305
Островица	448	399	384	269	166	108	39	25	4
Прибој	536	532	478	359	334	391	392	296	268
Репинце	279	276	281	412	625	790	972	892	797
Теговиште	387	381	368	295	257	222	183	131	104
В. Сејаница	680	699	758	750	722	760	791	696	522
Грделица с.	1000	978	1137	1255	1305	1228	1172	1058	871
Дедина Бара	631	642	690	716	869	809	802	794	652
Палојце	551	475	458	446	526	512	484	453	329
Предејане с.	631	528	540	616	508	456	491	405	297
Црвени Брег	400	392	416	287	169	69	30	13	5
Паневље	308	293	251	239	238	215	209	184	159
Себеврање	465	453	440	353	283	197	136	126	68

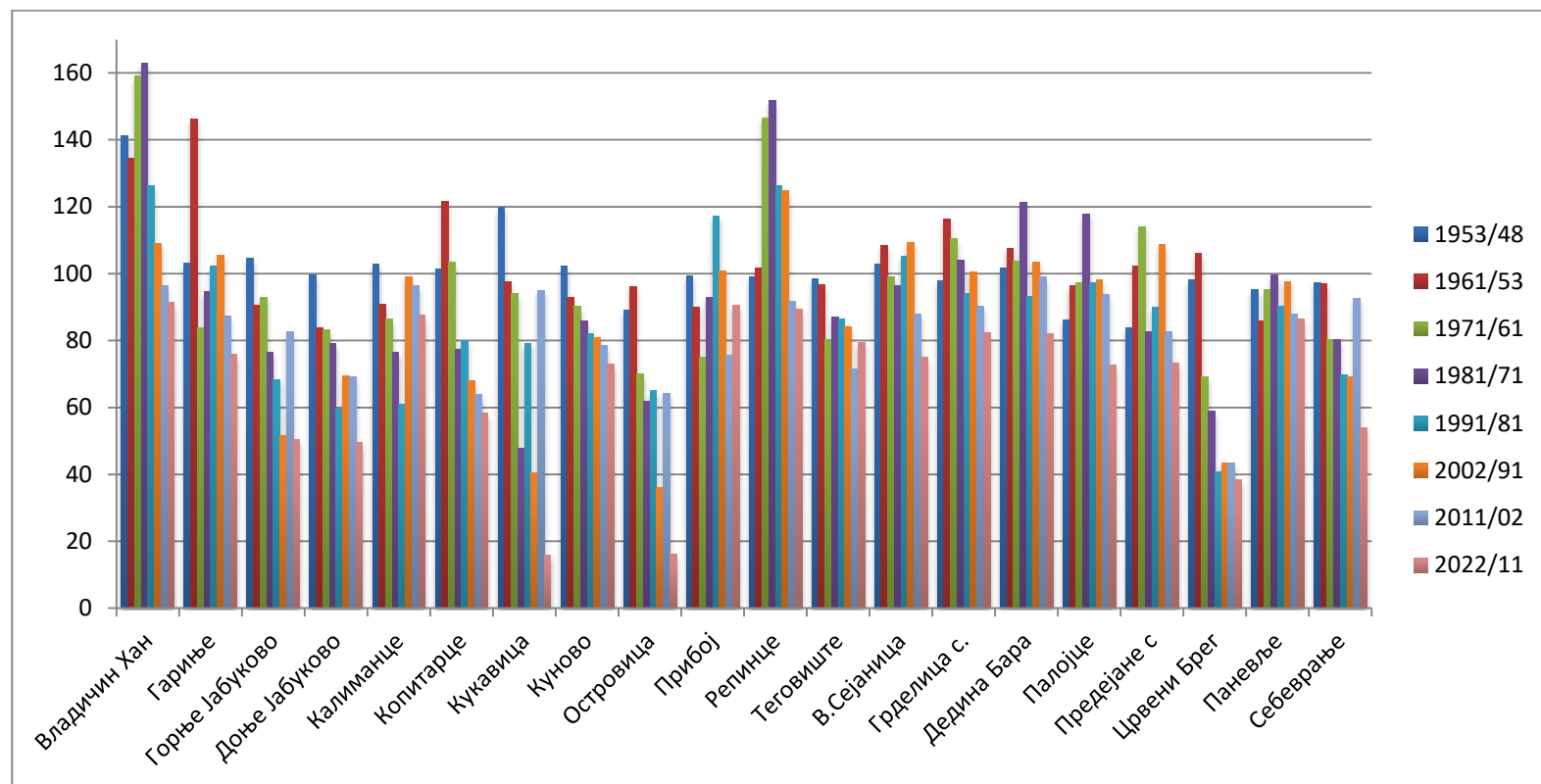
Извор: РЗС, 2014, књ.20; РЗС, 2023, књ.1.

Насеља у којима је смањење броја становника почело најкасније су градског и приградског типа. Главни разлог за њихову демографску одрживост лежи у блискости економским центрима. Детаљнија анализа ће показати да ли је депопулација последица негативног природног прираштаја или механичког исељавања становништва.

Већина осталих социо-економских параметара је посматрана у периоду 1971–2022, па ако се тај оквир примени и на анализу броја становника, може се закључити да је у седам насеља (Владичин Хан, Гариње, Прибој, Репинце, Велика Сејаница, Грделица и Предејане) депопулација почела тек након 2011. док је у осталима започела раније. О интензитету процеса депопулације сведочи податак да 2022. године ниједно село нема више од 1000 становника, док осам села има мање од 100 становника. На почетку посматраног периода (1971.) постојала су два села са 1000 или више становника и ниједно испод 100. Највећи број становника током целокупног периода бележи Владичин Хан, што је очекивано јер је једино градско насеље. Уколико се посматрају само рурална насеља, 1948. године највећи број становника имало је Куново, док је 1971. тај примат преузела Грделица. То су уједно била једина два села са преко хиљаду

становника почетком посматраног периода. Док је у Кунову депопулација била изразито наглашена, Грделица је остала најмногољудније село са 871 становником у 2022. години. Посебно се издваја Репинце, које је у послератном периоду било мало село, али је број становника континуирано растао све до 2011. године, када је достигло друго место по бројности, након чега је забележен пад. Овај тренд указује на токове миграција становништва, о чему ће касније бити више речи.

На почетку анализираног периода, Кукавица је имала најмањи број становника, што се може довести у везу са њеном надморском висином, јер је највише од посматраних насеља. Од 1948. до 1971. године овде је живело нешто више од 100 становника, након чега број почиње нагло да опада, да би по последњем попису у селу остала свега три становника. Осим Кукавице, издвајају се још два села која су практично угашена – Островица са четири и Црвени Брег са пет становника. Највећи апсолутни пад број становника забележен је у Кунову, које је у периоду 1948–2022. изгубило 794 становника. Уколико се анализира само период 1971–2022. Број становника се смањио за 638. Сва сеоска насеља, без изузетака, сада имају мање становника него 1971. године, док је у Владичином Хану ситуација другачија – број становника растао је до 2011. године, након чега је почео да опада.

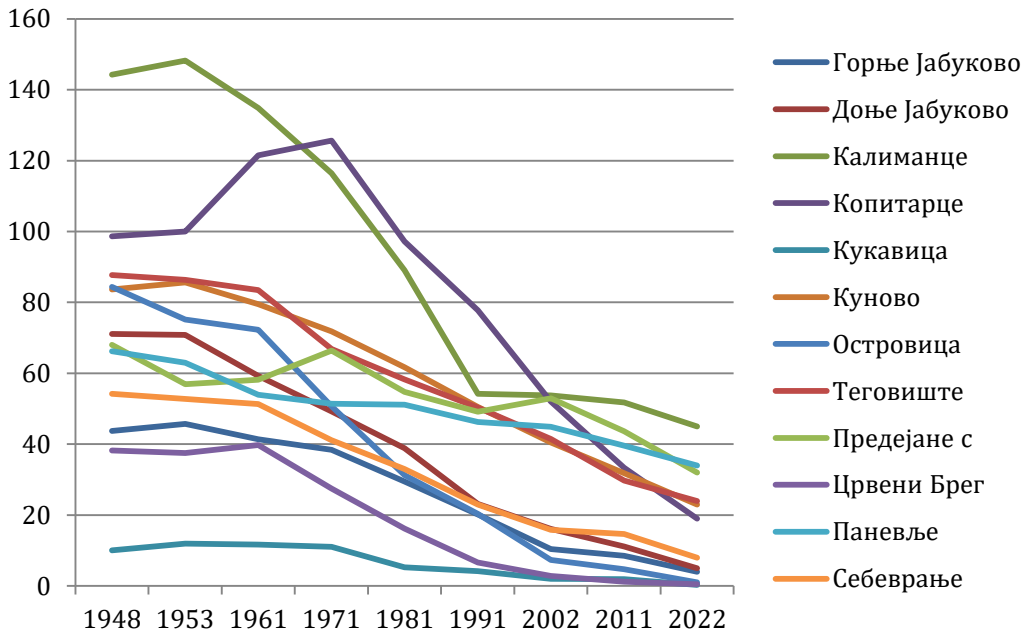

Графикон 2. Упоредни преглед броја становника испитиваних насеља (индекс броја становника)

Извор: аутор. (Коришћена литература: РЗС, књ.20, 2014)

6.2. Густина насељености

Популација је једна од главних карактеристика одређене области. Она представља субјект развоја и потенцијал за унапређење дате средине. Промена густине насељености током времена на одређеном простору може указивати на измене у природном или механичком кретању становништва. Овај параметар такође представља основу за просторно планирање, управљање начином коришћења земљишта и друге аспекте просторног и друштвеног управљања. Густина насељености најчешће се изражава бројем становника по квадратном километру и представља однос између броја становника и површине дате области. На основу промене овог показатеља, насеља су сврстана у две групе.

Графикон 3. Густина насељености, насеља прве групе
Извор: аутор, 2024.

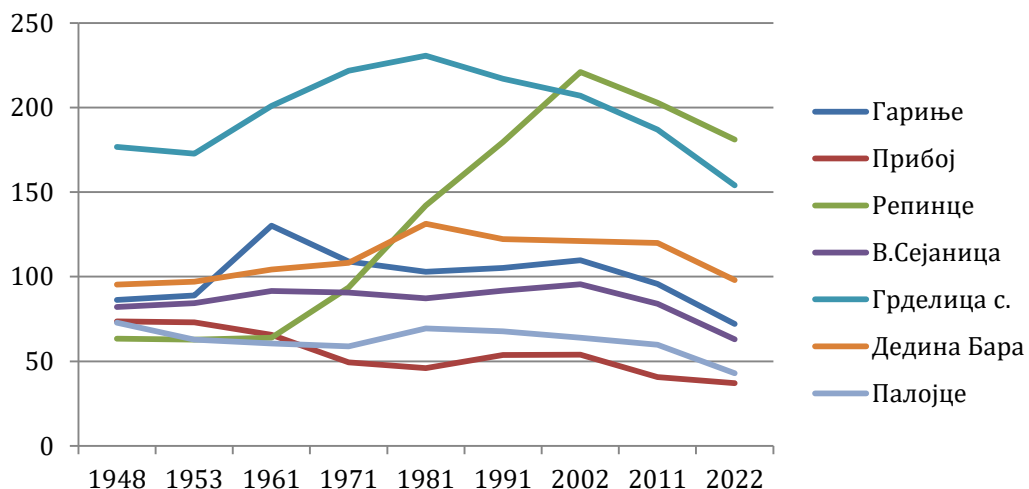
Прву групу чини 12 насеља (графикон 3) која бележе константан пад густине насељености, почев од 1953. или једне од наредне две пописне године. Изузетак је Копитарце, где је смањење овог параметра забележено од 1981. године, али се на графикону 2 уочава да је интензивно као и код осталих села, те је сврстано у ову групу.

Са изузетком Калиманца и Копитарца, ова насеља су 1948. године имала мање од 90 ст/км², док је, ако се као почетна година анализе узме

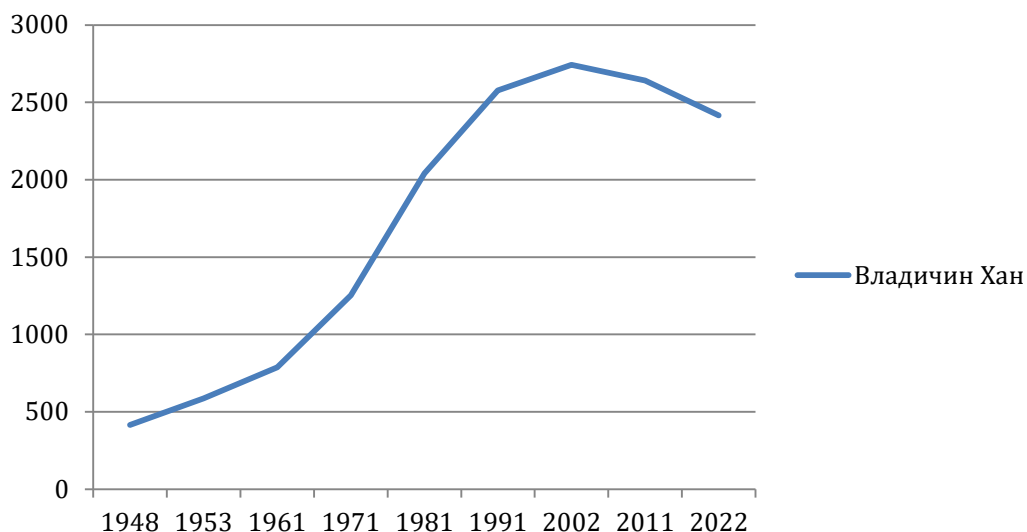
1971, тај број био мањи од 75 ст/км². Према последњем попису, у овој групи насеља највећу густину насељености има Калиманце (45 ст/км²), док чак шест од 12 насеља има мање од 10 ст/км². Најниже вредности забележене су у Кукавици (0,3 ст/км²), Црвеном Брегу (0,5 ст/км²) и Островици (1 ст/км²).

Другу групу чини осам насеља (графикони 4 и 5) у којима је густина насељености током времена наизменично расла и опадала или је стагнирала, да би од 2002. или 2011. године почела да опада. Изузетак су Владичин Хан и Репинце, у којима је раст био константан до 2011. године, од када густина насељености и овде опада. Због прегледности, Владичин Хан је приказан на засебном графикону, јер су његове вредности знатно веће од осталих. Ако упоредимо само сеоска насеља, 1948. године највећу густину насељености имала је Грделица (177 ст/км²), што је био случај и 1971. године (222 ст/км²). Од 2002. највећа густина насељености забележена је у Репинцу, који је тај примат задржао до последњег пописа, када је износила 181 ст/км². Репинце је 1948. имало најмању густину насељености, али од 1971. најмање вредности бележи Прибој, који је и 2022. Имао најмању густину у овој групи (37 ст/км²).

У поређењу са првом групом од 12 насеља, једино је Калиманце по последњем попису имало већу густину насељености од Прибоја. Ово указује на интензитет процеса депопулације у насељима из прве групе, који доводи до њиховог гашења.

Графикон 4. Густина насељености сеоских насеља друге групе
Извор: аутор, 2024.

Графикон 5. Густина насељености градског насеља друге групе
Извор: аутор, 2024

6.3. Домаћинства – укупан број, упоредни преглед и просечан број чланова

Промена броја домаћинства током времена, у корелацији са смањењем броја становника, омогућава јасније сагледавање демографских кретања у посматраним насељима (табела 3). Владичин Хан је приказан како би се истакао контраст између урбалних и руралних подручја, као и чињеница да је процес депопулације у градским насељима започео знатно касније у односу на околна села. Осам од 19 села имало је више од 100 домаћинства 1948. године, док је тај број 1971. године порастао на 11. По последњем попису, девет сеоских насеља и даље има више од 100 домаћинства. У послератном периоду, највећи број домаћинства имала је Грделица (201), а 1971. године тај број је порастао на 350. Ради поређења, Владичин Хан је 1948. године имао 350 домаћинства, док је у Грделици тај број остао готово непромењен, са 340 домаћинства по последњем попису. Ово је учврстило статус Грделице као насеља са највећим бројем домаћинства међу селима. Супротан тренд примећен је у Кукавици, где је 1948. године било 20 домаћинства, а данас је остало свега једно.

Анализом упоредног прегледа броја домаћинства (графикон 6), уочава се да је у многим насељима до опадања дошло тек током последња два пописа, док су у појединим забележене само стагнације. Једини изузетак је

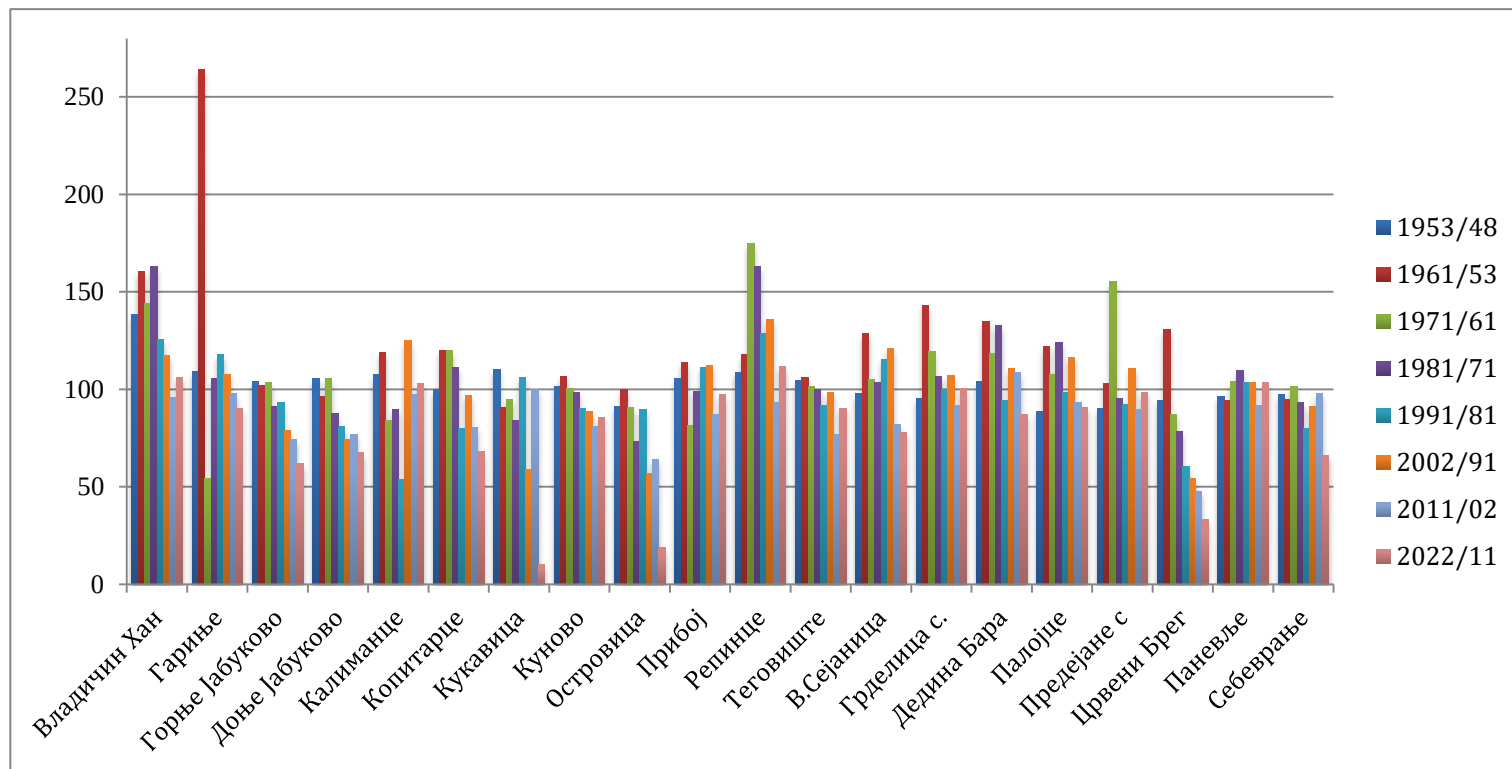
Репинце, где се бележи константан раст броја домаћинстава. Стабилан број домаћинстава током времена забележен је у Грделици и Паневљу.

С друге стране, у Островици и Кукавици регистрован је константан пад броја домаћинстава, док је у Калиманцу и Црвеном Брегу овај тренд присутан од 1971. године, што се подудара са почетком анализе других демографских параметара. Већ наредне пописне године, смањење броја домаћинстава забележено је у Горњем Јабукову, Доњем Јабукову, Кунову и Себеврању, а у Копитарцу и Теговишту овај тренд је присутан од 1991. године.

Табела 3. Број домаћинстава у проучаваним насељима

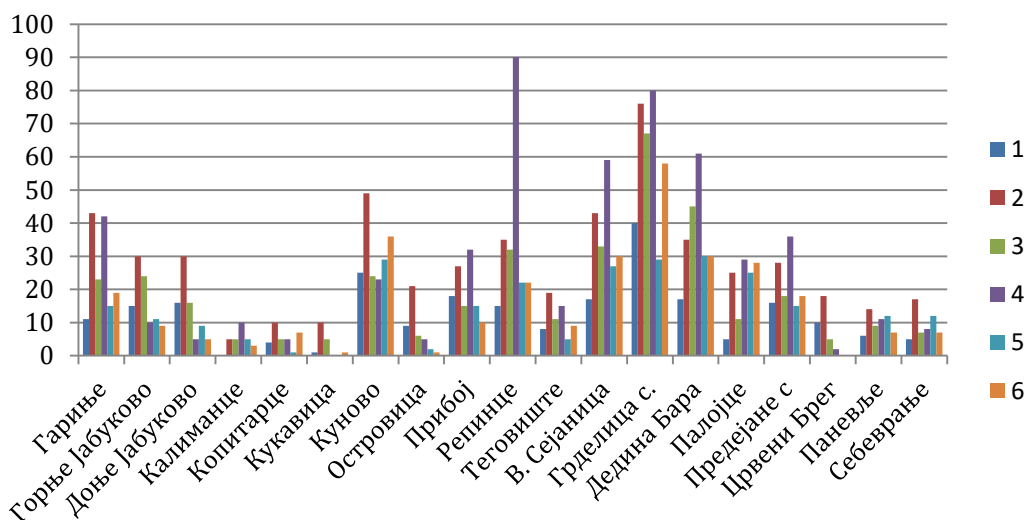
Насеље	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011	2022
Владичин Хан	350	485	778	1121	1826	2289	2643	2530	2681
Гариње	79	86	227	123	130	153	165	161	145
Горње Јабуково	106	110	112	116	106	99	78	58	36
Доње Јабуково	106	112	108	114	100	81	60	46	31
Калиманце	54	58	69	58	52	28	35	34	35
Копитарце	25	25	30	36	40	32	31	25	17
Кукавица	20	22	20	19	16	17	10	10	1
Куново	194	197	210	211	207	186	164	133	114
Островица	81	74	74	67	49	44	25	16	3
Прибој	108	114	130	106	105	117	131	114	111
Репинце	46	50	59	103	168	216	292	272	304
Теговиште	65	68	72	73	73	67	65	50	45
В. Сејаница	133	130	167	175	181	209	251	206	160
Грделица с.	201	192	275	328	350	350	369	338	340
Дедина Бара	105	109	147	174	231	218	237	257	224
Палојце	87	77	94	101	125	123	142	132	120
Предејане с.	103	93	96	149	142	131	145	130	128
Црвени Брег	69	65	85	74	58	35	19	9	3
Паневље	55	53	50	52	57	59	61	56	58
Себеврање	80	78	74	75	70	56	51	50	33

Извор: (РЗС, књ. 21, 2014; РЗС, књ.3, 2023)

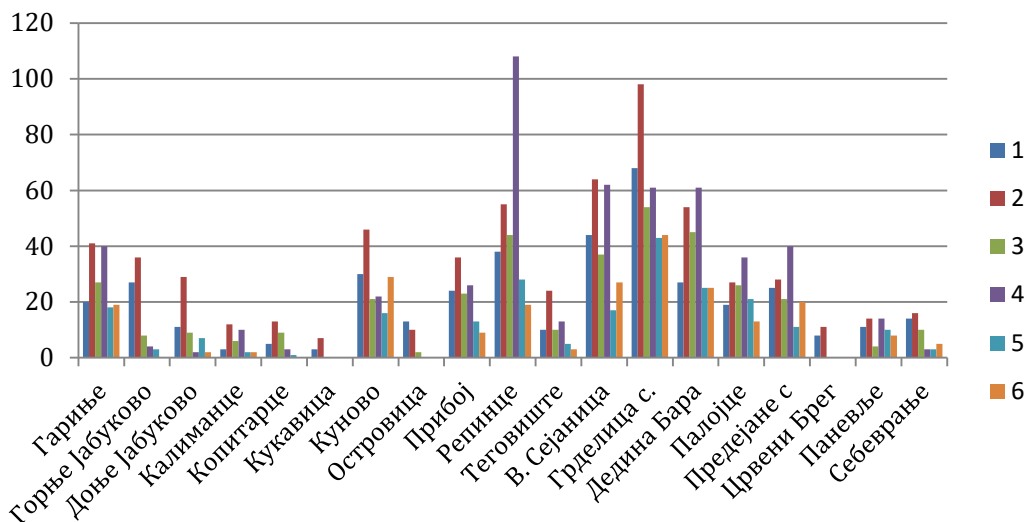
Графикон 6. Упоредни преглед броја домаћинстава испитиваних насеља (индекс промене броја домаћинстава)
Извор: аутор (коришћена литература: РЗС, књ.21, 2024; РЗС, књ.3, 2023)

Детаљнија анализа о промени броја домаћинстава добија се посматрањем промене броја чланова домаћинстава. Ово је приказано на графиконима 7, 8, 9 и 10 за последње четири пописне године, од 1991. до 2022. Приказ је дат само за сеоска насеља ради прегледности, јер су вредности за Владичин Хан значајно веће. У свим селима доминирала су двочлана домаћинства 1991. године (графикон 7). Такође, у селима са већим укупним бројем домаћинстава истицала су се четворочлана домаћинства, што је нарочито био случај у Репинцу, Грделици, Дединој Бари и Великој Сејаници.

Графикон 7. Број чланова домаћинстава, попис 1991. године.
Извор. РЗС, књ.6, 1992.

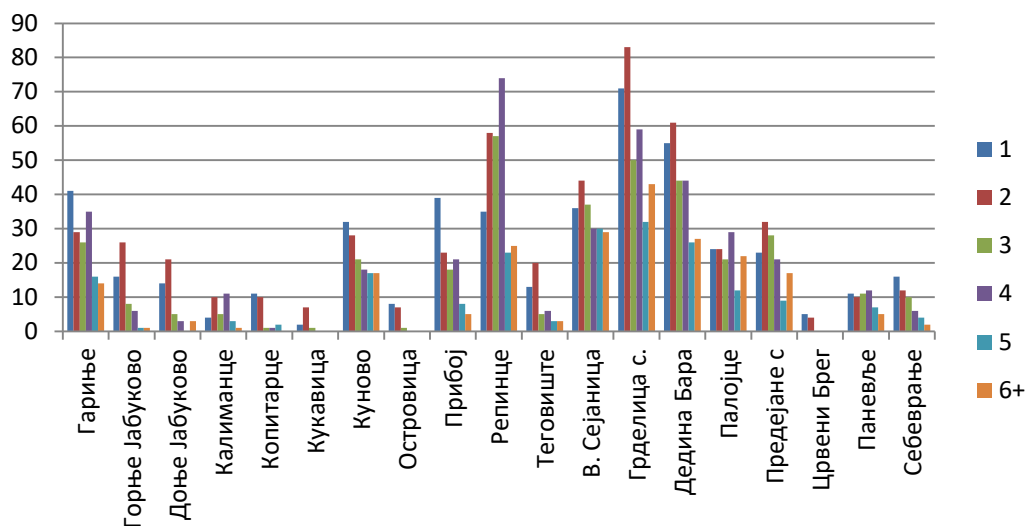
У истом попису значајан удео имала су и домаћинства са шест и више чланова, посебно у Грделици (17%), Кунову (19%), Великој Сејаници (14%), Дединој Бари (14%) и Палојцу (23%). Према попису из 2002. године, ситуација је слична, али се примећује значајније смањење броја домаћинстава са шест и више чланова. Највише апсолутне вредности биле су у Грделици (12% укупног броја домаћинстава), затим у Кунову (18%), док је у Великој Сејаници и Дединој Бари тај удео смањен на 11%.

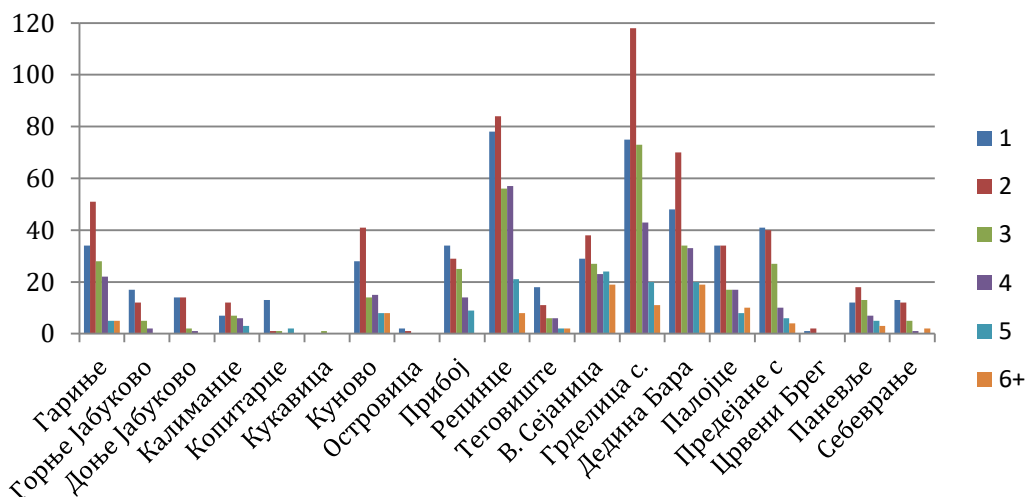
Графикон 8. Број чланова домаћинства, попис 2002. године.
Извор. РЗС, књ.11, 2004.

Попис из 2011. године потврђује доминацију двочланих домаћинства (графикон 9), али истичу се два нова тренда: прво, повећање броја самачких домаћинства, и друго, смањење броја трочланих домаћинства у већини села. Изузетак су насеља са већим укупним бројем домаћинства. Домаћинства са шест и више чланова постају све ређа, а највише их је у Грделици (12%). У Великој Сејаници овај удео расте на 14%, док у Дединој Бари остаје 11%. У Палојцу је удео 17%, што је последица смањења укупног броја домаћинства уз истовремени пораст броја оних са шест и више чланова. У Кунову проценат опада на 13%.

По последњем попису из 2022. године (графикон 10), сва села имају највише домаћинства са једним или два члана. Иста ситуација је и у Владичином Хану, који је у претходним пописима имао више трочланих и четворочланих домаћинства него самачких. У осам села више нема домаћинства са шест и више чланова, док их у пет села није било и по претходна два пописа. Нешто већи удео се задржао у Великој Сејаници (12%) и Дединој Бари (9%).

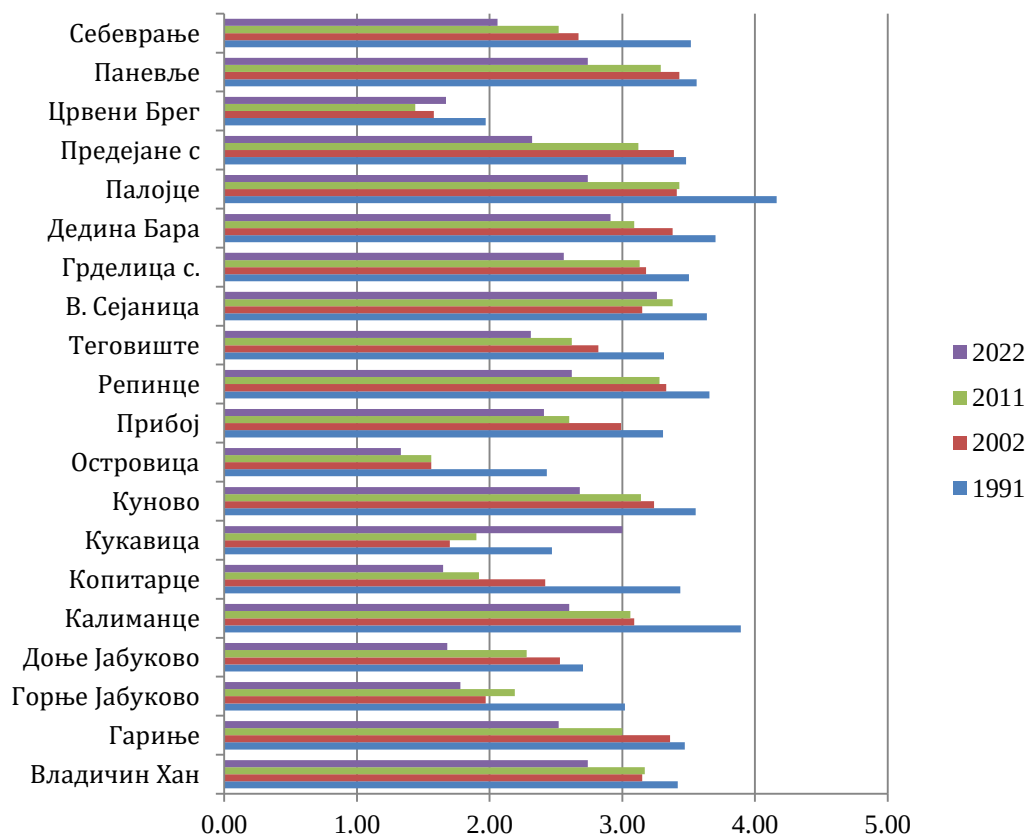
Графикон 9. Број чланова домаћинстава, попис 2011. године.
Извор. РЗС, књ.10, 2013.

Графикон 10. Број чланова домаћинстава, попис 2022. године.
Извор. РЗС, књ.3, 2023.

Анализа броја чланова домаћинстава за последње четири пописне године показује убрзано смањење удела младих у селима, што ће касније бити додатно приказано. Такође, графикони 7–10 показују како се просечан број чланова домаћинстава кретао од 1991. до 2022. за 19 руралних насеља. У свим насељима бележи се постепено смањење овог показатеља. Изузетак представља Кукавица, у којој постоји само једно

домаћинство са три члана, што може створити погрешан утисак о високом просеку. Просечан број чланова домаћинства (графикон 11) у проучаваним насељима 1991. године износио је 3,5, а у наредна два пописа око 3. По последњем попису, овај број се смањио на 2,7. Палојце је 1991. године имало у просеку око 4,2 члана по домаћинству, а данас их има 2,7, што је исто као у Владичином Хану, Кунову и Паневљу. Нешто већи просек (2,9) забележен је једино у Дединој Бари. Најмањи просечан број чланова домаћинства 1991. године био је у Црвеном Брегу (2), Островици (2,4) и Кукавици (2,5). У Островици је и по последњем попису просек најмањи (1,33).

Графикон 11. Просечан број чланова домаћинства

Извор: аутор (коришћена литература: РЗС, књ.6, 1992; РЗС, књ.11, 2004; РЗС, књ.10, 2013; РЗС, књ.3, 2023).

6.4. Природни прираштај

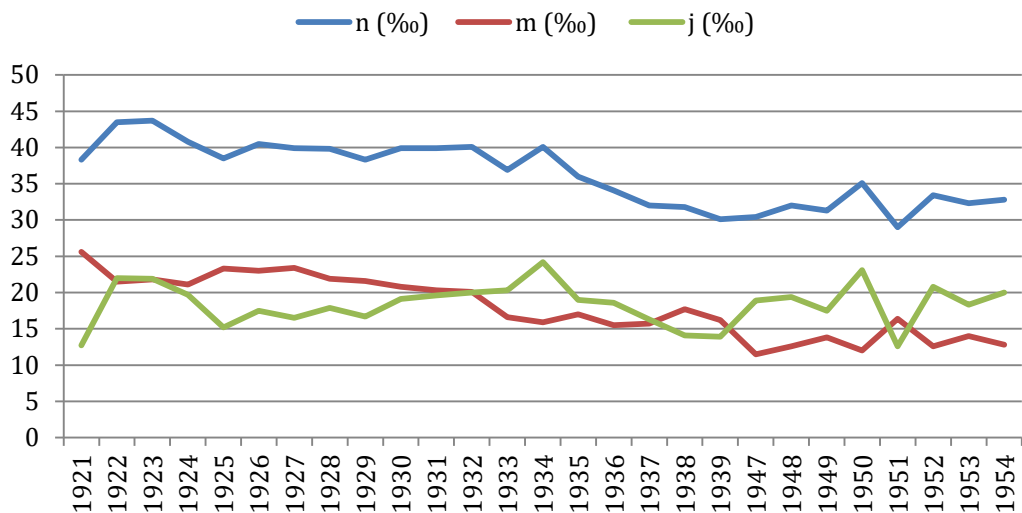
У табели 4 приказано је природно кретање становништва у овом делу Србије средином прошлог века, као и подаци за главни град и целокупну државу. Дати подаци односе се на стопе наталитета, морталитета, природног прираштаја и број живорођених на 100 умрлих, односно витални индекс. Косово и Метохија, а затим Сјенички срез, имали су 1955. године највише стопе наталитета, док је на другом месту био Бујановачки срез. Лесковачки срез имао је стопу природног прираштаја једнаку државном просеку, док су остали срезови имали више стопе. Услови живота у овим крајевима нису били лаки, а према Лечићу (1961), наталитет је био већи у областима са нижим стандардом и тежим животним условима.

Табела 4. Стопе природног кретања становништва за 1955. год.

Област	n (‰)	m (‰)	j (‰)	Витални индекс
Врањски срез	28,4	11,7	16,7	241,7
Бујановачки срез	35,4	14,2	21,2	248,3
Јужноморавски с.	24,9	10,5	14,4	237,2
Масурички срез	31,9	11,1	20,8	288,4
Власотиначки с.	26,3	9,5	16,8	276,0
Лесковачки с.	23,2	9,5	13,7	243,1
НР Србија	24,5	11,1	13,4	220,1
Београд	18,9	6,5	12,4	292,2

Извор: СЗС: Витална статистика за 1955. годину, Београд 1957.

Такође, природно кретање становништва овог дела Србије може се пратити кроз стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја врањског краја, што је приказано графиком. Посматран је период од 1921. до 1954. године (графикон 12), при чему су стопе наталитета биле највише првих година, али су истовремено и стопе морталитета биле високе, па је стопа природног прираштаја 1921. године била најнижа. Овако ниска стопа забележена је још 1951. године и износила је 12,6‰. Највиша стопа природног прираштаја од 24,2‰, забележена је у међуратном периоду 1934. године, а приближно толика била је и 1950. године (23,1‰). Данас је у овим крајевима стопа наталитета знатно нижа него пре једног века, док је морталитет значајно виши, што указује на процес старења становништва у селима.

Графикон 12. Стопе наталитета, морталитета и природног прираштаја врањског краја, 1921–1954.

Извор: Лечић, 1961

Просечне вредности наталитета, морталитета и природног прираштаја приказане су у табели 5 за пет међупописних периода. Ове вредности увек су биле више у Владичином Хану у односу на села, што је очекивано јер је ово градско насеље веће од свих анализираних сеоских. У првом међупописном периоду (1971–1981.), просечан природни прираштај био је негативан у шест села (Доње Јабуково, Островица, Прибој, Теговиште, Црвени Брег и Себеврање). Ове вредности биле су близу нуле, изузев Островице (–1,7) и Прибоја (–3,4). Највеће вредности просечног природног прираштаја забележене су у лесковачким селима Предејане (2,8), Велика Сејаница (4,9), Дедина Бара (5,6) и Палојце (6,7). Ова села имала су и највећи просечан број новорођених, а поред њих, висока стопа наталитета била је и у Кунову. Међутим, у Кунову је и просечан број умрлих био већи него у другим селима. У периоду 1981–1991, више од половине проучаваних села (12) имало је негативан просечан природни прираштај, при чему је најнижа вредност забележена у Кунову (–3,9). С друге стране, у Палојцу је природни прираштај износио 3,9, а највише вредности биле су у Репинцу (6,8). Репинце је уједно имало највећи број живорођених, док је Куново имало највећи број умрлих у том периоду. Током сваког наредног међупописног периода, природно кретање становништва постајало је све неповољније. У периоду 1991–2002. године, чак 16 од 19 села имало је негативан просечан природни прираштај. У два села природни прираштај је био близу нуле, док је

једино у Репинцу био позитиван (5,4). У неколико села број живорођених кретао се између 5 и 11, али је број умрлих био виши, посебно у Кунову и Грделици, где је у просеку умирало 11 становника годишње. У периоду 2002–2011, сва села осим Палојца имала су негативан природни прираштај. Чак и у Палојцу број рођених и умрлих био је готово изједначен, при чему је природни прираштај био близак нули. Највише деце рођено је у лесковачким селима Палојце, Велика Сејаница, Дедина Бара и Грделица, где је просечан број новорођених био 7,7. Куново, које је 1971. године било међу селима са највећим бројем новорођених, бележи значајан пад – током 2002–2011. просечан број живорођених износио је само 2,3, што га, уз Грделицу, чини селом са најнижом стопом природног прираштаја. Палојце је једино село које нема негативан природни прираштај почетком 21. века.

У последњем међупописном периоду (2011–2022.), број умрлих био је већи од броја живорођених у свим селима. Просечан број живорођених у шест села био је близак нули, док је нешто више деце рођено у Палојцу, Великој Сејаници, Дединој Бари, Грделици и највише у Репинцу (6,5). Ипак, у свим овим селима број умрлих био је два до три пута већи од броја живорођених. Када је реч о Владичином Хану, природни прираштај је константно опадао од периода до периода, а у послењем међупописном периоду постао је негативан. Значајнији пад броја живорођених забележен је тек у периоду 2011–2022, док је просечан број умрлих константно растао, достигавши четвороструко већу вредност у односу на први међупописни период.

Израчунате су и просечне вредности за целокупан посматрани период од 52 године (1971–2022.). Позитиван природни прираштај био је једино у Владичином Хану (25,8), Репинцу (1,6) и Палојцу (1,3), док је у свим осталим селима био негативан. У пет села (Калиманце, Копитарце, Кукавица, Велика Сејаница и Паневље) природни прираштај био је близак нули, што указује на спорије опадање броја становника.

Табела 5. Просечни наталитет, морталитет и природни прираштај, 1971-2022. године

Насеље	1981/1971			1991/1981			2002/1991			2011/2002			2022/2011		
	$\bar{N}$	$\bar{M}$	$\bar{J}$	$\bar{N}$	$\bar{M}$	$\bar{J}$	$\bar{N}$	$\bar{M}$	$\bar{J}$	$\bar{N}$	$\bar{M}$	$\bar{J}$	$\bar{N}$	$\bar{M}$	$\bar{J}$
Владичин Хан	89,5	25,8	63,7	99,5	37,2	62,3	86,3	56,7	29,5	95,1	78,3	16,8	65,3	97,9	-32,7
Гариње	6,2	4,1	2,1	4,1	3,8	0,3	3,6	5,1	-1,5	2,4	5,6	-3,1	2,1	6,2	-4,1
Горње Јабуково	5,5	4,4	1,1	2,9	5,5	-2,6	1,5	5,3	-3,8	0,2	5,2	-5,0	0,3	4,8	-4,5
Доње Јабуково	4,2	4,9	-0,7	1,7	4,6	-2,9	1,4	4,0	-2,6	0,4	4,3	-3,9	0,3	3,5	-3,2
Калиманце	3,5	3,2	0,3	3,8	3,2	0,6	1,9	3,7	-1,8	1,6	3,0	-1,4	0,9	2,5	-1,6
Копитарце	1,9	1,3	0,6	1,2	1,5	-0,3	0,5	1,2	-0,7	0,1	1,6	-1,4	0,2	1,9	-1,8
Кукавица	1,4	0,8	0,6	0,2	0,5	-0,3	0,3	0,9	-0,6	0,1	1,0	-0,9	0,1	1,3	-1,2
Куново	10,5	9,7	0,8	7,5	11,4	-3,9	5,0	10,7	-5,7	2,3	10,8	-8,4	2,1	9,7	-7,6
Островица	1,9	3,6	-1,7	0,5	2,9	-2,4	0,0	2,9	-2,9	0,0	0,9	-0,9	0,0	1,3	-1,3
Прибој	2,8	6,2	-3,4	4,3	6,1	-1,8	3,6	4,9	-1,3	0,9	4,7	-3,8	1,5	5,8	-4,3
Репинце	5,1	4,1	1	14,6	7,8	6,8	10,5	5,2	5,4	7,1	9,2	-2,1	6,5	11,1	-4,6
Теговиште	2,5	2,7	-0,2	2,8	3,9	-1,1	1,5	2,5	-1,0	0,8	3,1	-2,3	0,8	3,4	-2,6
В. Сејаница	11,8	6,9	4,9	8,4	5,7	2,7	8,5	8,2	0,4	6,1	9,7	-3,6	4,1	10,4	-6,3
Грделица с.	8,8	7,2	1,6	7,1	9,6	-2,5	1,8	10,8	-9,0	7,7	16,6	-8,9	5,3	15,9	-10,6
Дедина Бара	9,4	3,8	5,6	8,3	6,4	1,9	6,3	7,2	-0,9	6,6	9,6	-3,0	4,5	12,5	-8,0
Палојце	10,8	4,1	6,7	7,5	3,6	3,9	4,6	4,3	0,4	5,0	4,7	0,3	3,0	6,8	-3,8
Предејане с.	6,6	3,8	2,8	2,1	4,4	-2,3	0,0	4,2	-4,2	2,2	6,9	-4,7	2,3	7,3	-5,0
Црвени Брег	3	3,2	-0,2	0,7	2,8	-2,1	0,0	1,7	-1,7	0,0	1,9	-1,9	0,0	1,3	-1,3
Паневље	2,6	1,8	0,8	4,9	4,6	0,3	1,8	2,3	-0,5	1,0	3,0	-2,0	1,8	3,3	-1,5
Себеврање	3,1	4,1	-1	1,2	3,1	-1,9	0,5	3,2	-2,7	0,4	2,1	-1,7	0,7	3,3	-2,6

Напомена. $\bar{N}$ –просечан наталитет; $\bar{M}$ –просечан морталитет; $\bar{J}$ –просечан природни прираштај

Извор: Аутор је извршио прорачуне на основу података о апсолутном наталитету и морталитету, добијених од РЗС на основу Молбе

Најниже просечне вредности природног прираштаја, током целокупног посматраног периода забележене су у Доњем Јабукову (-2,7), Предејану (-2,8), Прибоју (-2,9), Горњем Јабукову (-3), Кунову (-5) и Грделици (-6,1), где је број становника најбрже опадао. Највише живорођених, у посматраним селима, је у просеку рађано у Репинцу (8,8), Великој Сејаници (7,7) и Дединој Бари (6,9), али је овде и број умрлих био велики. У Островици је број умрлих био пет пута већи од броја живорођених, док је у Доњем Јабукову, Црвеном Брегу и Себеврању број умрлих било три пута већи. Ово су насеља у којима је природно смањивање становништва било најбрже. У насељима Горње Јабуково, Копитарце, Кукавица, Куново, Прибој, Теговиште, Грделица и Предејане број умрлих био је дупло већи од броја живорођених.

6.5. Просечан миграциони салдо

Као што је објашњено у методологији, просечан миграциони салдо израчунат је на основу расположивих података. Подаци о механичком кретању становништва не прате се на нивоу насеља, али будући да постоје подаци о природном кретању и укупном броју становника, могу се добити релативно поуздани подаци о томе у којој мери је број становника у неком насељу повећан досељавањем или смањен исељавањем. Подаци приказани у табели 6 односе се на пет међупописних периода, као и на укупан посматрани период од пола века, од 1971. до 2022. године. Владичин Хан је био главни центар досељавања овог краја до почетка 21. века. Током првог међупописног периода (1971–1981.) разлика између досељених и одсељених износила је у просеку око 176 становника годишње. У наредној деценији тај број смањен је на 100, а затим на свега 16 годишње у периоду 1991–2002. године. Од 2002. године исељавање је било значајно веће од досељавања, при чему је просечна годишња разлика износила -48 становника, а током последњег међупописног периода смањила се на -30 годишње. Сличну судбину имало је и Репинце, као приградско насеље Владичиног Хана. Током првих десет година посматраног периода, просечан миграциони салдо био је 20, затим се наредних двадесет година смањило на 10, да би у 21. веку постао негативан. Слична ситуација је и у Прибоју, али је тамо досељавање било значајно веће од исељавања у периоду 1981–1991. године, а током последњег међупописног периода није забележен негативан просечан миграциони салдо.

Табела 6. Просечан миграциони салдо

Насеље	1981/71	1991/81	2002/91	2011/02	2022/2011	2022/1971
Владичин Хан	176,1	100,5	16,2	-47,6	-29,8	43,4
Гариње	-5,1	0,8	3,5	-4,3	-6,6	-2,3
Горње Јабуково	-14,5	-11,2	-9,4	2,1	-1,2	-6,9
Доње Јабуково	-9,1	-12	-3,5	-0,8	-1,7	-5,5
Калиманце	-5,8	-7,6	1,7	1,2	0,4	-2,0
Копитарце	-4,7	-2,5	-2,6	-1,4	-0,1	-2,3
Кукавица	-6,4	-0,8	-1,4	0,9	-0,3	-1,6
Куново	-14,1	-10,8	-6,2	-3,6	-2,7	-7,5
Островица	-8,6	-3,4	-3,4	-0,5	-0,7	-3,3
Прибој	0,9	7,5	1,4	-6,1	1,7	1,1
Репинце	20,3	9,7	11,2	-6,5	-4,1	5,9
Теговиште	-3,6	-2,4	-2,5	-2,7	0,1	-2,3
В. Сејаница	-7,7	1,1	2,5	-6,4	-9,5	-3,9
Грделица с.	3,4	-5,2	3,9	-3,1	-6,4	-1,5
Дедина Бара	9,7	-7,9	0,3	2,2	-4,9	-0,1
Палојце	1,3	-5,3	-2,9	-3,6	-7,5	-3,6
Предејане с.	-13,6	-2,9	7,4	-4,4	-4,8	-3,5
Црвени Брег	-11,6	-7,9	-1,8	0,1	0,5	-4,1
Паневље	-0,9	-2,6	-0,1	-0,6	-0,8	-1,0
Себеврање	-6	-6,7	-2,8	0,6	-2,7	-3,6

Напомена: Затамњене површине представљају периоде када просечан миграциони салдо није био негативан

Извор: аутор, 2024

Од 2002. године, у готово свим анализираним насељима просечан миграциони салдо је негативан. У периоду 2002–2011. изузетак су била пет насеља, али са ниским вредностима: у Калиманцу и Кукавици око један, у Горњем Јабукову и Дединој Бари око два, док је у Црвеном Брегу вредност била близу нуле. Од 2011. до 2022. у четири насеља просечан миграциони салдо није био негативан.

6.6. Просечан годишњи пораст становништва

Збир просечног природног и механичког кретања становништва одређеног подручја представља просечан годишњи пораст становништва (ПГСП), који пружа значајан увид у демографске трендове. Овај део Србије се карактерише као мање развијено подручје, са доминантним обележјем периферних и пограничних крајева. Имиграција је у овим крајевима присутна већ деценијама, уз сталне изазове у одржавању демографске стабилности. Почетком посматраног периода (1971–1981.), само у пет

насеља овај показатељ био је већи од нуле, што указује на доминацију депопулационих трендова. Највеће вредности забележене су у Владичином Хану, који је као општински центар привлачио мигранте. Од приградских насеља, Репинце је имало нешто више вредности, док су села Дедина Бара, Палојце и Грделица имала скроман раст. Насупрот томе, најниже вредности биле су у Горњем Јабукову и Кунову, са просечним смањењем од 13 становника годишње. У наредној деценији ситуација се делимично променила, али је основна структура остала иста. Позитивне вредности ПГПС поново су забележене у пет насеља. Осим Владичиног Хана и Репинца (где су вредности биле ниже него у претходном периоду), позитивне вредности имали су Гариње, Прибој и Велика Сејаница, али су оне и даље остале скромне, у распону од 1 до 6 становника годишње. Ови подаци указују на крхку демографску динамику, где и минималан пораст становништва представља значајну разлику. У периоду 1991–2002. године демографска ситуација је постала сложенија (табела 7). Уочен је значајан пад ПГСП у селима Прибој и Палојце, што указује на појачан одлив становништва. Насупрот томе, већина лесковачких села показала је благо повећање вредности.

Табела 7. Просечан годишњи пораст становништва

Насеље	1981/71	1991/81	2002/91	2011/02	2022/2011	2022/1971
Владичин Хан	240	163	46	-32	-62	69
Гариње	-3	1	2	-7	-11	-4
Горње Јабуково	-13	-14	-13	-3	-6	-10
Доње Јабуково	-10	-15	-6	-5	-5	-8
Калиманце	-6	-7	0	0	-1	-3
Копитарце	-4	-3	-3	-3	-2	-3
Кукавица	-6	-1	-2	0	-1	-2
Куново	-13	-15	-12	-12	-10	-13
Островица	-10	-6	-6	-1	-2	-5
Прибој	-3	6	0	-10	-3	-2
Репинце	21	17	17	-8	-9	8
Теговиште	-4	-4	-4	-5	-2	-4
В. Сејаница	-3	4	3	-10	-49	-12
Грделица с.	5	-8	-5	-12	-65	-18
Дедина Бара	15	-6	-1	-1	-52	-10
Палојце	8	-1	-3	-3	-30	-6
Предејане с.	-11	-5	3	-9	-25	-10
Црвени Брег	-12	-10	-4	-2	-1	-6
Паневље	0	-2	-1	-3	-2	-2
Себеврање	-7	-9	-6	-1	-5	-6

Извор: аутор, 2024.

Последња деценија анализе (2002–2011.) донела је драматичан пад демографских параметара. У том периоду ниједно од двадесет посматраних насеља није имало позитивне вредности ПГСП. У два села овај параметар био је једнак нули. Највеће губитке становништва доживела су села Куново, Прибој, Велика Сејаница и Грделица, што одражава интензивирање исељавања из руралних у урбана подручја.

Ако посматрамо период од 52 године пре последњег пописа, само у два насеља, градском и приградском, је ПГСП позитиван, док је у осталих 18 села негативан. Највише становника је губила Грделица, нарочито током последње деценије, у просеку 65 мање. Куново је губило око 13 становника годишње, али је отприлике толики губитак био током читавог посматраног периода, без већих одступања. Такође, велико годишње смањење становништва било је и у Великој Сејаници, али није било константно и нарочито је интензивирано у последњој деценији.

6.7. Просечна старост становништва

Процес старења становништва у Србији постао је посебно евидентан током последњих деценија, што се огледа у повећању просечне старости становништва. На пример, 1971. године, Владичин Хан, Дедина Бара и Палојце су била једина насеља са просечном старошћу испод 30 година. Насупрот томе, Теговиште (35), Куново (35), Островица (37), Прибој (39) и Калиманце (44) већ су тада бележили значајно старију популацију. До следећег пописа (1981), само Палојце задржало је просечну старост испод 30 година. У истом периоду, три насеља достигла су просечну вредност изнад 40 година, што је био рани сигнал интензивирања демографског старења. Репинце је 1991. године било најмлађе насеље са просечном старошћу од 31 године. Истовремено, четири насеља су прешла просек од 40 година, док су најстарије популације биле у Доњем Јабукову (50), Островици (55), Црвеном Брегу (56) и Кукавици (58). До оваквог стања довели су и негативан природни прираштај и исељавање становништва. Почетком 21. века је природни прираштај постао све мањи, уз то и интензивна емиграција претходних година је оставила дугорочне последице на старосну структуру становништва. Према попису из 2002. године просечна старост становништва на овим просторима кретала се од 36 до 72 године. До 2011. године није више било насеља чија је просечна старост испод 40 година, док је у пет насеља она износила 60 и више година, од чега у Црвеном Брегу чак 70 година. Последњи попис показује да су сва насеља демографски стара, са просечном старошћу изнад 40 година (табела 8). У четири насеља она се креће између 50 и 60

година, у два између 60 и 70 година, док су Островица (70) и Црвени Брег (78) насеља са најстаријим становништвом. Ови подаци указују на озбиљне изазове за одрживост локалних заједница, посебно у руралним подручјима, где је старосна структура изразито неповољна. Потреба за активном демографском политиком и економским подстицајима постаје све важнија како би се смањио негативан утицај старења на локалне и националне економске токове.

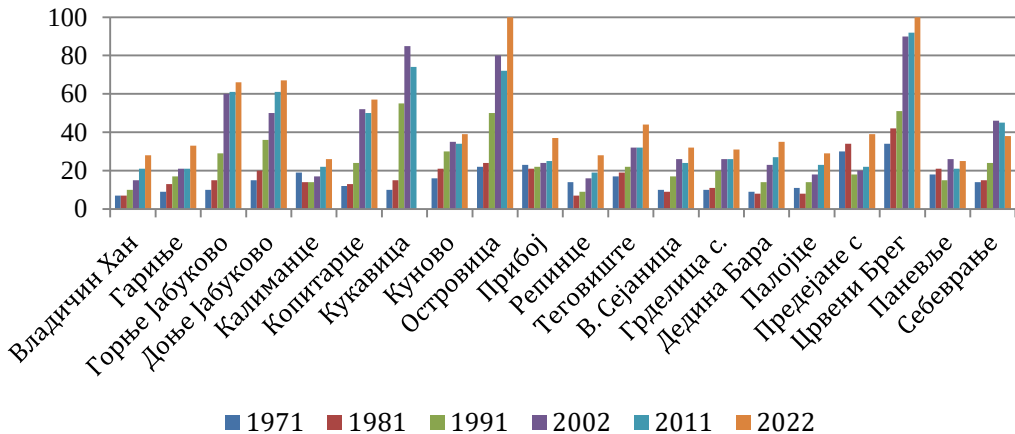
Табела 8. Просечна старост становништва

Насеље	Година					
	1971	1981	1991	2002	2011	2022
Владичин Хан	29,1	30,6	33,2	36,5	40,1	43,4
Гариње	29,8	33,6	36,3	38,0	41,4	47,3
Горње Јабуково	30,9	37,9	46,9	59,7	60,0	66,1
Доње Јабуково	34,4	37,4	50,0	54,7	59,6	64,1
Калиманце	43,8	32,8	35,5	37,6	40,6	43,3
Копитарце	29,9	36,3	40,7	53,7	57,0	57,1
Кукавица	31,0	37,6	57,6	67,7	68,0	50,5
Куново	35,3	40,4	42,9	45,0	48,1	50
Островица	36,6	42,6	54,6	66,2	68,5	69,8
Прибој	39,1	37,8	37,7	40,7	44,0	46,1
Репинце	32,1	30,4	31,3	36,3	40,0	44,8
Теговиште	34,5	38,6	39,1	44,0	48,2	48,9
В. Сејаница	29,7	32,2	37,1	40,6	41,6	44,6
Грделица с.	31,3	34,7	39,4	41,2	43,3	45,9
Дедина Бара	28,7	31,9	35,1	40,1	44,4	46,9
Палојце	29,4	29,3	33,2	37,6	41	44,8
Предејане с.	30,2	33,9	36,0	38,4	42,0	49,3
Црвени Брег	33,6	41,7	55,5	71,9	70,0	77,7
Паневље	32,5	37,6	34,8	39,1	42,7	40,4
Себеврање	31,3	35,9	41,9	50,2	52,1	51

Извор:РЗС, 1972, 1982, 1992 књ.4, 2003 књ.2, 2012 књ.2

Удео популације старије од 65 година у укупној популацији показује у којој фази старења се насеље налази. Наиме, коефицијент старости становништва (графикон 13) представља релативни показатељ који се може сврстати у једну од четири категорије, а погодан је и за поређење са другим територијалним целинама. Почетком посматраног периода уочавају се ниске вредности овог параметра, када насеља нису била стара. Категорије које одређују степен старости насеља су следеће (Rosset, 1968):

< 8% демографска младост
 8 – 10% на прагу старења
 10 – 12% у процесу старења
 > 12% демографска старост

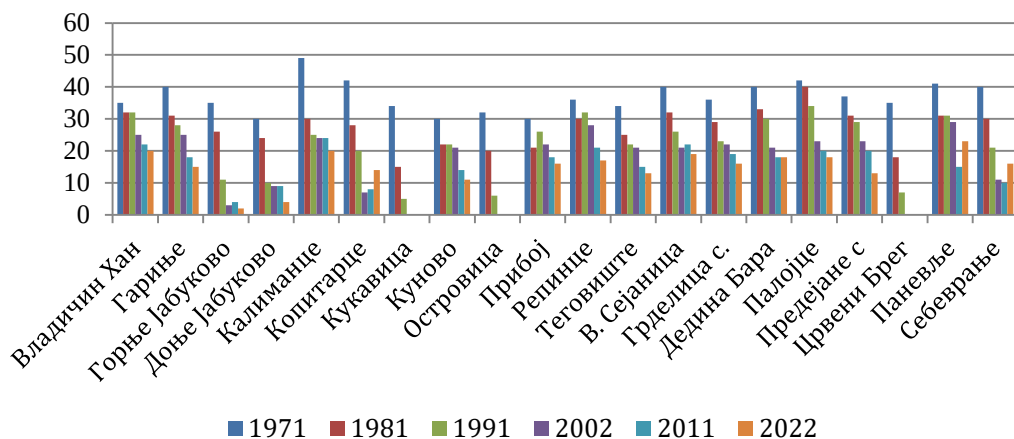

Графикон 13. Коефицијент старости становништва
 Извор: аутор, 2024

У категорији демографска младост је 1971. године био Владичин Хан, док је, поред њега и Репинце припадало овој категорији 1981. године. На почетку посматраног периода, пре пола века, шест насеља било је на прагу старења, са 9% или 10% удела становништва старијег од 65 година у укупном становништву – Гариње, Горње Јабуково, Кукавица, Велика Сејаница, Грделица и Дедина Бара. Већ следеће пописне године број таквих насеља се преполовио. На прагу старења остали су Велика Сејаница, Дедина Бара и Палојце, док су остала три насеља прескочила категорију и већ тада била сврстана међу стара насеља. Такође, Владичин Хан и Репинце су 1991. године била једина насеља на прагу старења, уједно и једина два насеља која нису била у категорији демографска старост. Већ у наредном попису, 2002. године, сва насеља су постала демографски стара. Овај тренд указује на то да насеља брзо напредују од категорије на прагу старења до демографске старости, пролазећи у међупописном периоду кроз категорију „у процесу старења“. Током последњих 50 година, само неколико насеља било је у овој прелазној категорији, укључујући Палојце и Копитарце 1971. године, као и Грделицу 1981. године. Ово су ретки примери насеља која су прелазила из млађих структура у старење. Пола века раније, половина насеља већ је била демографски стара – укупно 11 села. Тај број порастао је на 14 након

једне деценије, а до 1991. достигао је 18. Почетком 21. века, сва насеља су била демографски стара. Према резултатима последњег пописа, удео старије популације у укупном становништву креће се од 25% у Паневљу до 100% у Островици и Црвеном Брегу. У Кукавици више нема становника старијих од 65 година, јер су преостала само три становника млађа од ове границе. Горње Јабуково, Доње Јабуково и Копитарце имају више од половине становништва у категорији старих, односно у Горњем Јабукову и Доњем Јабукову тај удео је достигао чак две трећине.

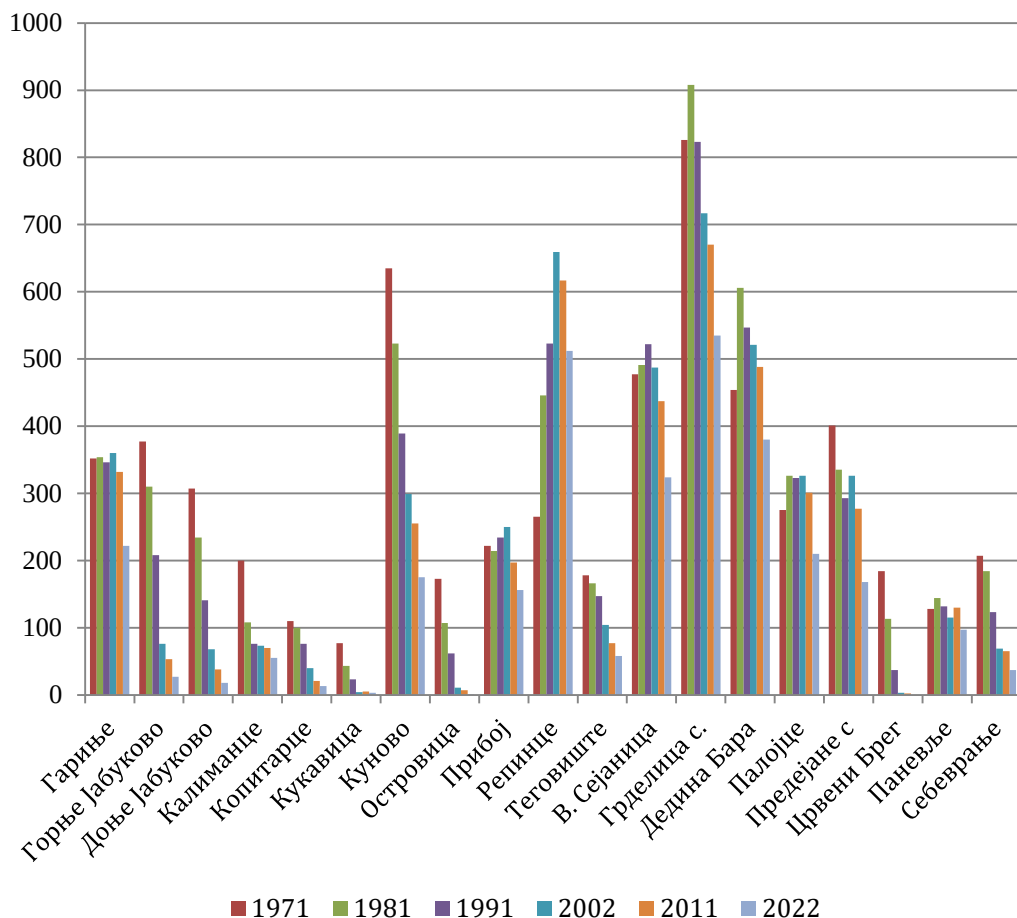
Супротно овом тренду, демографска младост (до 19 година старости) у укупном становништву показује супротан образац (графикон 14) (Ђурђевић, 2001; Реневић, 2006). Према попису из 1971. године, у осам насеља ова категорија је чинила 40–49% становништва, док је најнижи удео био у Кунову и Прибоју (30%). Деценију касније, број насеља са највећим уделом младих до 19 година смањио се са осам на једно – једино је Палојце имало 40% овог становништва. Удео ове категорије био је испод једне трећине у четири насеља 1971. године, а у 12 насеља 1981. године. Посебно је значајан пример Кукавице, где је удео младих до 19 година старости опао са 34% на 15% у том периоду, од 1991. пао је на свега 5%, а већ од следећег пописа их више није било у овом селу. Ово је репрезентативан пример брзине демографског старења и смањења младог становништва. Палојце је било једино насеље међу 20 посматраних у којем је демографска младост чинила трећину укупног становништва. Према попису из 1991. године, у половини насеља (11 села) ова категорија је чинила четвртину или нешто више становништва. Најнижи проценти забележени су у селима на већим надморским висинама – Кукавица (5%), Островица (6%) и Црвени Брег (7%). Почетком 21. века, у четири насеља демографска младост је чинила четвртину становништва, док је у три села тај удео пао испод 10%. У три високопланинска насеља, у којима је удео омладине био најнижи 1991. године, више није било ове категорије младог становништва. Попис из 2011. године показује да су проценти у већини насеља наставили да опадају или су остали приближно исти у односу на претходни попис. Последњи попис показује да три насеља имају петину или нешто већи удео демографске младости у укупном становништву, док се у осталим насељима тај удео креће између 0 и 19%. Важно је истаћи да је у три насеља (Копитарце, Паневље и Себеврање) удео демографске младости благо порастао у односу на претходни попис. Ово, међутим, није резултат повећања апсолутног броја младих, већ смањења броја старије популације, што би требало да буде предмет даље анализе како би се синтетички сагледали сви демографски параметри.

Графикон 14. Удео омладине у укупном становништву
Извор: аутор, 2024

6.8. Радни контингент

Старосна граница за пензију је у Србији у време последњег пописа износила 65 година за мушкарце и нешто више од 63 године за жене. Како би било могуће поређење међу пописним годинама, под радним контингентом се подразумева раније прописана старост од 15 до 64 година за мушкарце и од 15 до 59 година за жене. Старосна структура становништва састоји се од старосних контингената у размацима од по пет година, што онемогућава прецизно рачунање, на пример, колико жена има између 60–63 године, будући да су доступни подаци само за старосне групе 50–59 или 60–64. Радни контингент (графикон 15) је значајан параметар економске структуре становништва, јер указује на слабљење економске основе за развој (у виду људских ресурса) услед емиграције, али и на то у којој мери је емиграција условљена недовољним економским улагањима. Овај показатељ, као и укупан број становника, значајно је већи у Владичином Хану него у селима. У овом градском насељу, тренд промена у броју радно способног становништва сличан је тренду укупног броја становника: бележи се пораст од 1971. године (2625 становника) до 2002. године (5850 становника), након чега долази до опадања – 2011. године тај број износи 4518, а након тога се смањује.

Графикон 15. Радни контингент
Извор: аутор, 2024

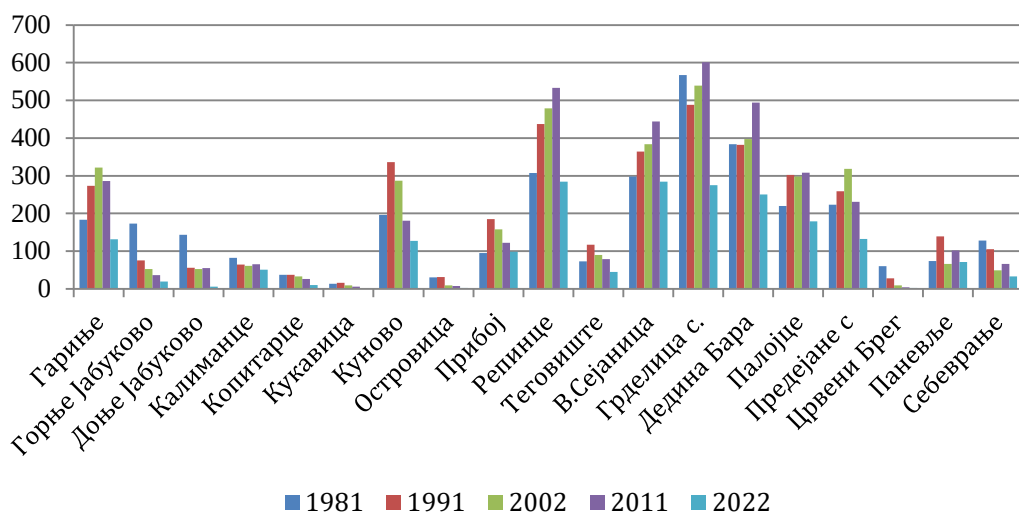
Ако посматрамо сеоска насеља, 1971. године Куново и Грделица имали су значајно већи број радно способног становништва у односу на остала села. У Кунову се тај број константно смањивао, тако да је до последњег пописа био готово четири пута мањи. У Грделици је смањење почело од 1991. године, али је било знатно спорије, будући да је реч о приградском насељу које је привлачило досељенике и током одређеног периода имало повољније перспективе за развој. Пре пола века, најмањи радни контингент био је у Кукавици – чак 11 пута мањи него у Грделици. Према последњем попису, У Кукавици су остала само три становника. На почетку посматраног периода, Островица и Црвени Брег имали двоструко већи радни контингент у односу на Кукавицу, али се и у тим насељима број радно способних становника убрзано смањивао, тако да је у Островици

остао само један, а у Црвеном Брегу ниједан радно способни становник. Просечан број радно способних становника у сеоским насељима изучаваног краја 1971. године износио је 308, док је према попису из 2002. пао на 237, а према последњем попису на свега 157. Сада само Грделица и Репинце имају више од 500 радно способних становника, док их у Великој Сејаници и Дединој Бари има између 300 и 400. У Гарињу и Палојцу тај број прелази 200, док остала села имају знатно мање радно способног становништва.

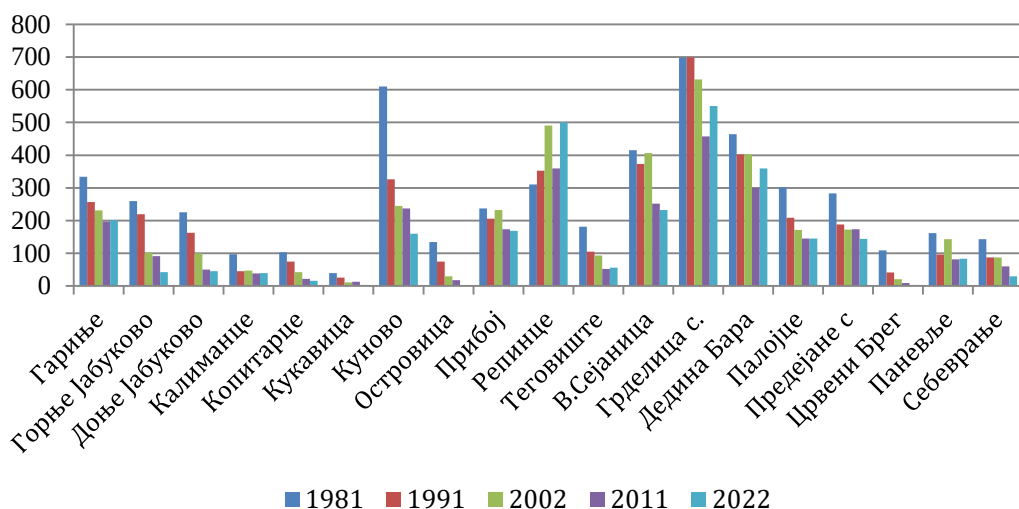
6.9. Економска активност становништва

Анализа активног становништва у комбинацији са радним контингентом пружа потпунију слику економских потенцијала одређеног подручја у погледу људских ресурса. На графиконима 16 и 17 приказане су две групе података за период од 1981. до 2022. године, по пописним годинама. Графикон 16 приказује становништво које остварује било какве приходе – запослене који примају плату, пензионере који примају пензију и лица са приходима од имовине. Графикон 17 приказује становништво без прихода, укључујући незапослене, децу млађу од 15 година, ученике/студенте (15 и више година), лица која обављају само кућне послове и лица која производе добра за сопствене потребе.

Број лица са приходима најбрже се смањιο у насељима Островица, Црвени Брег и Кукавица, где је преостало свега два до три становника који остварују приходе. Значајан пад броја становника са приходима забележен је и у селима Копитарце и Горње Јабуково (шест пута мање него раније), Доње Јабуково и Себеврање (пет пута), Куново (четири пута) и Теговиште (три пута). У тим селима остало је између 16 и 56 становника са било каквим приходима, док је у Кунову тај број 160, што је и даље значајно мање у односу на 1981. годину, када је износио преко 600. Број становника са приходима преполовљен је у селима Гариње, Калиманце, Велика Сејаница, Палојце, Предејане и Паневље. Ови подаци указују на убрзано гашење економских активности у региону. Мањи пад броја становника са приходима забележен је у свега три насеља (Прибој, Грделица и Дедина Бара), док су једина насеља у којима се број становника са приходима повећавао приградско Репинце и градско насеље Владичин Хан, где је, осим механичког прилива становништва, до 2011. године природни прираштај био позитиван, за разлику од руралних крајева.

Графикон 16. Становништво које остварује приходе – запослени који примају плату, пензионере који примају пензију и лица са приходима од имовине
Извор: РЗС, 1982; РЗС, књ.7, 1992; РЗС, књ.5, 2003; РЗС књ.7, 2013.

Графикон 17. Становништво без прихода
Извор: РЗС, 1982; РЗС, књ.7, 1992; РЗС, књ.5, 2003; РЗС књ.7, 2013.

Јаснија слика о економској структури становништва стиче се додатном анализом становништва које има приходе, односно поређењем броја оних који су запослени и осталих. Кукавица је изузетак, јер су сва три преостала становника запослена. С друге стране, у Островици и Црвеном Брегу преостали становници су искључиво пензионери. Од преосталих 17

насеља, у девет насеља запослени чине између 50% и 68% укупног броја становника са приходима, док у осталим насељима тај удео износи од 14% до 49%, што значи да већину лица са приходима чине пензионери.

На графикону 18 је приказан удео активног становништва у укупној популацији, као и удео становништва које обавља неко занимање. У посматраним насељима активно је између 9% и 52% становништва (изузимајући Кукавицу због малог броја становника), док је проценат запослених од 9 до 40%. У седам насеља запослено је 30–40% становника, а у осам насеља је запослено 20–29% становника, док је у преосталим насељима мање од 14% запослених. Највеће разлике између учешћа активног становништва и запослених бележе се у Островици (25%), Великој Сејаници (23%) и у Кунову (20%). Разлике између 8 и 14% су у Паневљу, Палојцу, Себеврању, Грделици, Дединој Бари, Теговишту, Репинцу и Владичином Хану. Брз пад броја становника са приходима, доминација пензионера у структури становништва са приходима и изузетно низак удео запослених представљају алармантне показатеље. Уколико се не предузму озбиљне мере за ревитализацију ових подручја, попут стимулisaња економских активности, улагања у инфраструктуру и подстицања повратка младих, будућност ових села остаје неизвесна.

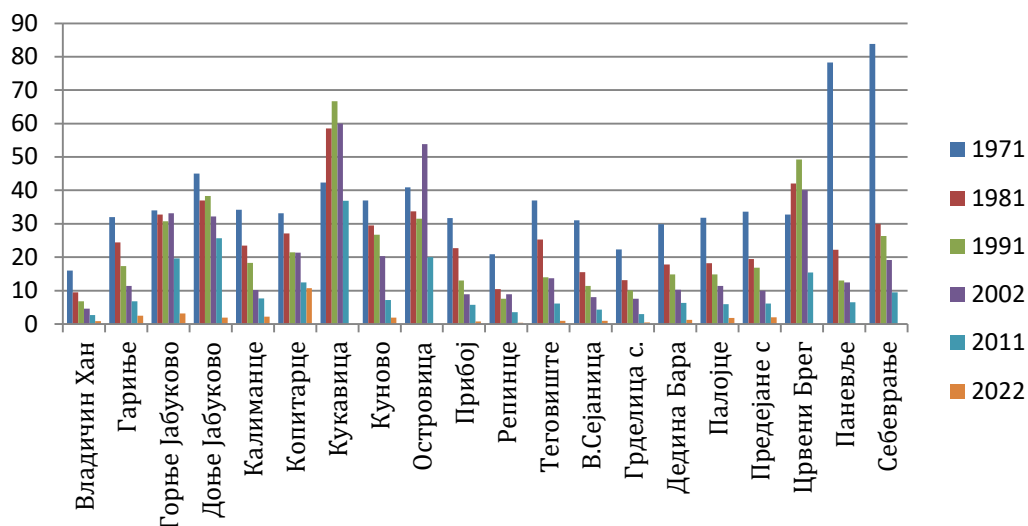
Графикон 18. Удео активног становништва које јесте и које није запослено у укупној популацији, попис 2022. године.

Извор: подаци добијени од РЗС.

6.10. Образовна структура становништва

Промена у највишем стеченом степену образовања становништва добар је показатељ основа било каквог развоја неког краја. Пре анализе овог параметра, потребно је нагласити неколико специфичности које су битне за компарацију података. У пописима из 1981, 1991. и 2002. године постојале су посебне категорије „1–3 разред ОШ“ и „4–7 разред ОШ“ за ученике који су делимично завршили основну школу. Ради поређења са подацима из других пописа, ове две категорије су приказане збирно као једна и подведене под називом „непотпуна ОШ“. У попису из 2002. године постоји категорија „специјална школа после средње“, која не постоји у осталим пописима. У већини анализираних насеља становништво које припада овој категорији је занемарљиво или уопште не постоји, па је, будући да се помиње само у једном попису, изостављена из приказа. Такође, важно је нагласити да је 1986. године донет Закон о усмереном образовању, који је био на снази до 1991. године. Ова категорија се стога помиње само у попису из 1991. године, а у неколико насеља значајан удео становништва припадао је овој категорији. Ипак, она није приказана, јер је постојала само током једног пописа. Ово треба узети у обзир при анализи укупног броја школованих становника 1991. године. На наредним графиконима приказани су различити степен завршеног образовања за сеоска насеља, док је Владичин Хан изостављен јер има знатно веће апсолутне вредности. Међутим, подаци за Владичин Хан укључени су у тексту кроз анализу. Већи број становника без завршене основне школе био је карактеристичан за прве деценије посматраног периода (Matović & Lović Obradović, 2023), јер су касније генерације у значајно већем проценту стицале основно образовање. У сеоским насељима број становника без завршене основне школе константно се смањивао.

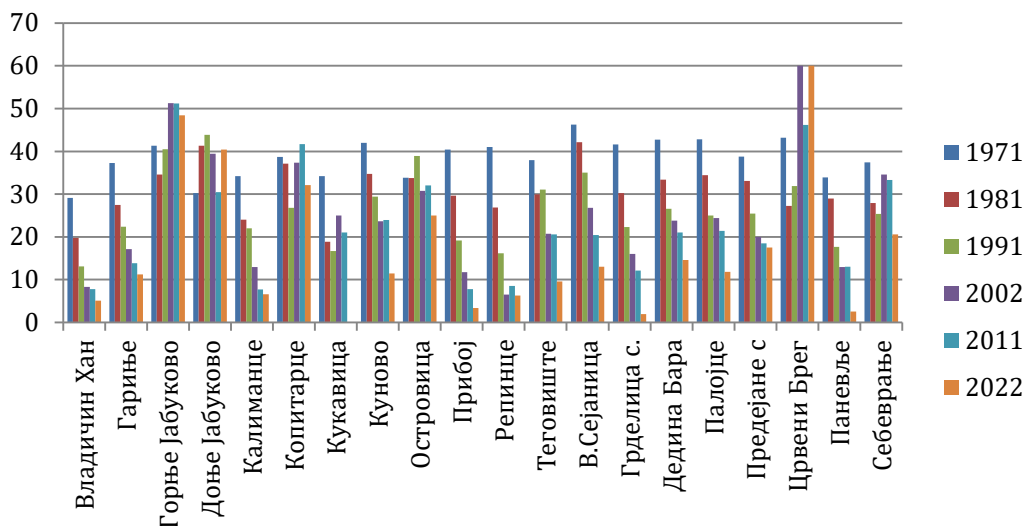
На почетку посматраног периода, 1971. године, у 19 сеоских насеља било је 6813 становника без завршене основне школе (графикон 19) или са непотпуном основном школом, што је у просеку износило 359 становника по селу. Почетком 21. века овај број се смањио на 124 становника по селу, док је према последњем попису просечно 30 становника по селу без завршене основне школе. На графикону се јасно истиче да су 1971. године највећи удео становника без школске спреме имала села Паневље и Себеврање, са изузетно високим процентом од око 80%.

Графикон 19. Удео становништва без школске спреме

Извор. Подаци за 1991, 2002, 2011. и 2022. годину добијени су од РЗС, а за 1971. и 1981. су преузети из Књига пописа

С друге стране, села Репинце и Грделица имала су најмањи удео овог становништва – око 20% од укупног броја становника старијих од 15 година. У истом периоду, у Владичином Хану овај проценат износио је 16%. Током наредног пописа, проценти становника без школске спреме значајно су опали, али су и даље били високи у неким селима. Највећи удео овог становништва забележен је у Кукавици (58%) и Црвеном Брегу (42%), док су најмањи били у Репинцу и Владичином Хану (10%). Смањивање броја становника без школске спреме настављало се и даље. Према попису из 2011. године, свега шест села имало је више од 10% становништва без школске спреме – Кукавица, Доње Јабуково, Горње Јабуково, Островица, Црвени Брег и Копитарце. Према последњем попису, у седам села више нема становника без школске спреме, у пет села овај удео износи 1%, у шест села 2%, док је нешто виши у Горњем Јабукову (3%) и у Копитарцу (11%).

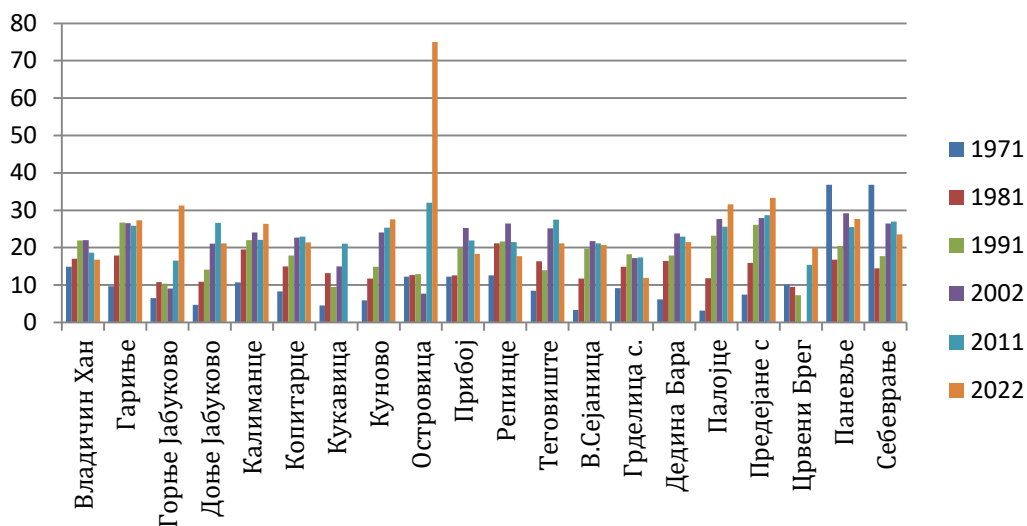

Графикон 20. Удео становништва са непотпуном основном школом

Извор. Подаци за 1991, 2002, 2011. и 2022. годину добијени су од РЗС, а за 1971. и 1981. су преузети из Књига пописа

У прошлости је значајан удео становништва имао непотпуну основну школу (графикон 20), што је био резултат тога да су неки завршавали само четири разреда, а неки седам. Њихов број се такође константно смањује. Према попису из 1971. године, у селима Велика Сејаница, Дедина Бара, Палојце, Црвени Брег, Грделица, Куново, Репинце и Прибој између 40% и 46% становника спадало је у ову категорију, док је у Владичином Хану тај проценат био најмањи (29%). Према последњем попису, највећи удео овог становништва забележен је у селима са најстаријим становништвом, као што су Црвени Брег (60%), Горње Јабуково (48%), Доње Јабуково (40%), Копитарце (32%) и Островица (25%). У Владичином Хану и још у пет села овај проценат је испод 10%, док их у Кукавици више нема.

Проценат становника чији је највиши степен образовања основна школа кретао се од 5% до 15% пре пола века (графикон 21), са изузетком Паневља и Себеврања где је износио 37%. У овим селима број становника са основном школом полако је опадао, док је у осталим насељима растао, иако та кретања нису била константна.

Графикон 21. Удео становништва са завршеном основном школом

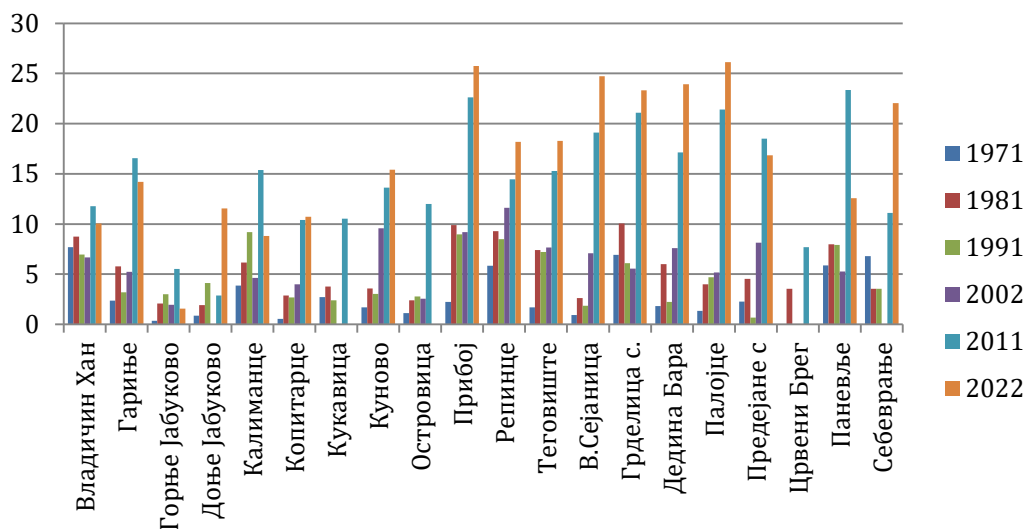
Извор. Подаци за 1991, 2002, 2011. и 2022. годину добијени су од РЗС, а за 1971. и 1981. су преузети из Књига пописа

Тако је почетком 21. века најмање становника са највише завршеном основном школом било у Островици (8%), Горњем Јабукову (9%), Кукавици (15%) и Грделици, док их у Црвеном Брегу уопште није било. У осталим селима проценат се кретао између 21% и 29%. Према последњем попису, само у Кукавици више нема становника ове групе, док их је најмање у Грделици (12%), Владичином Хану (17%), Прибоју (18%) и Репинцу, а у осталим селима између 21% и 33%. Изузетак је Островица са 75%, што је резултат смањења укупног броја становника, а не значајног повећања особа са завршеном основном школом. Ова два параметра увек треба анализирати паралелно. Значајно смањење броја становника без основне школе у већини насеља представља позитиван тренд, јер указује на побољшање базичне писмености и приступа образовању у протеклим деценијама.

Скраћнице „кв“ и „квк“ се односе на средње стручне школе и означавају квалификоване и високо квалификоване раднике. Ове категорије су приказане збирно (графикон 22). Квалификовани радници имају трећи степен стручне спреме, што подразумева средње стручно образовање у трајању од три године, док високо квалификовани радници имају пети степен стручне спреме, који представља мајсторско или специјалистичко образовање (Nikolić et al., 2019).

По попису из 1971. године, мали проценат људи имао је ово образовање као највише стечено. У 15 од 20 посматраних насеља, 0–4% становништва припадало је овој категорији, док се у преосталих пет

насеља проценат кретао од 6% до 8%. Значајан пораст овог становништва забележен је тек током последња два пописа. Према попису из 2011. године, у свега три села удео становништва са овом школском спремом био је мањи од 10% – Доње Јабуково (3%), Горње Јабуково (6%) и Црвени Брег (8%). У осталим посматраним насељима проценти су се кретали између 10% и 20%, са изузетком Грделице и Палојца (21%), као и Прибоја и Паневља (23%). Према последњем попису, становништва са овом школском спремом нема више у Кукавици, Островици и Црвеном Брегу, што је последица изумирања села и веома малог укупног броја становника. Такође, ниски проценти забележени су у Горњем Јабукову (2%) и Калиманцу (9%). У девет насеља проценат се креће између 10% и 20%, док је у шест села изнад ових вредности: Себеврање (22%), Грделица (23%), Дедина Бара (24%), Велика Сејаница (25%), Прибој (26%), Палојце (26%).

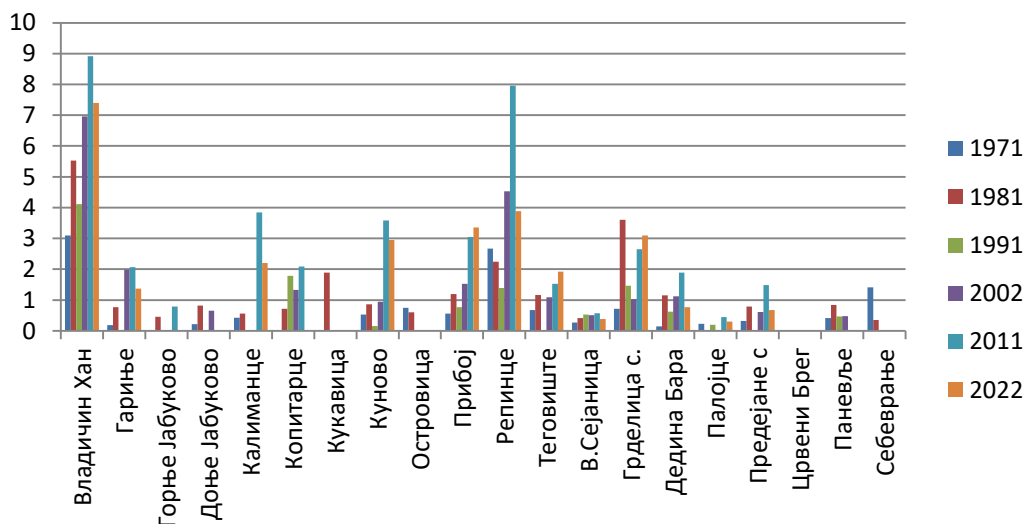

Графикон 22. Удео квалификованог и високо квалификованог становништва

Извор. Подаци за 1991, 2002, 2011. и 2022. годину добијени су од РЗС, а за 1971. и 1981. су преузети из Књига пописа

На графикону 23 је уочљиво да релативно значајан број људи из Владичиног Хана завршава гимназију. Године 2011. значајан проценат становништва са овом школском спремом забележен је у Репинцу, као приградском насељу, док је у сеоским насељима овај удео мали. У једином анализираном градском насељу 7% становника има завршену гимназију, што је 2% мање у односу на попис из 2011. године, али значајно више у односу на период од пре пола века, када их је било 3%. У Репинцу, према последњем попису, 4% становника има завршену гимназију, што је дупло

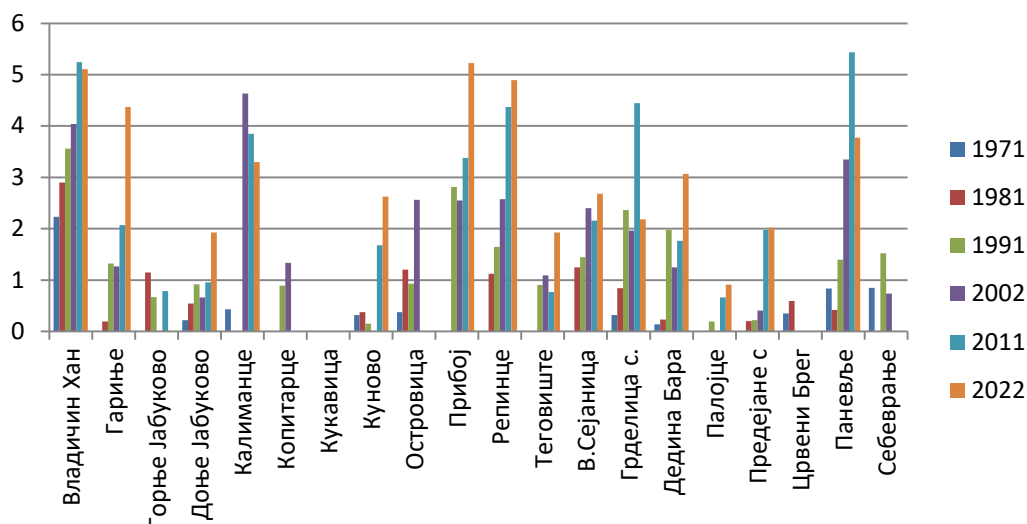
мање у односу на податке од 11 година раније, али сличан удео као и почетком посматраног периода. У девет села нема становника са завршеном гимназијом, а у осталима их је 1–3%. Ово стање је релативно стабилно током читавог посматраног периода. Удео становништва са завршеном гимназијом или средњом школом углавном је низак, осим у приградским и градским насељима попут Репинца и Владичиног Хана.

Графикон 23. Удео становништва са завршеном гимназијом

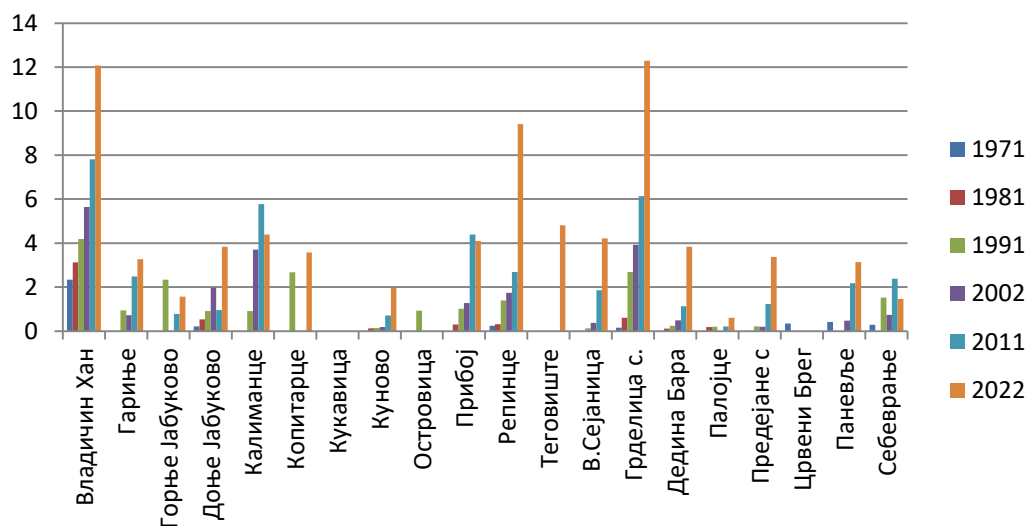
Извор. Подаци за 1991, 2002, 2011. и 2022. годину добијени су од РЗС, а за 1971. и 1981. су преузети из Књига пописа.

Када је реч о вишој школи као највишем стеченом степену образовања, удео становништва је током времена благо растао (графикон 24). По попису из 1971. године, у свега три насеља било је становништва са завршеном вишом школом (1–2% у Владичином Хану, Паневљу и Себеврању). Почетком 21. века, у шест села није било становника са овим степеном образовања, у шест села њихов удео износио је 1%, у шест села 2–3%, а највише их је било у Владичином Хану (4%) и Калиманцу (5%). Подаци из пописа 2022. указују на сличну ситуацију, уз нешто веће проценте (4–5%) у Владичином Хану, Гарињу, Прибоју, Репинцу и Паневљу.

Графикон 24. Удео становништва са завршеном вишом школом

Извор. Подаци за 1991, 2002, 2011. и 2022. годину добијени су од РЗС, а за 1971. и 1981. су преузети из Књига пописа.

Графикон 25. Удео становништва са завршеном високом школом

Извор: Подаци за 1991, 2002. и 2011. годину добијени су од РЗС, а за 1971. и 1981. су преузети из Књига пописа.

Виши проценат становништва са високим образовањем приметан је тек у последња два пописа (графикон 25). Почетком посматраног периода, једино је Владичин Хан имао становништво са завршеном високом школом (2%). Овај удео се удвостручавао на сваких 20 година, да

би данас достигао 12%. По попису из 2011. године, становништво са овим степеном образовања имало је 15 насеља, а удео већи од 3% забележен је у четири насеља: Владичином Хану (8%), Прибоју (4%), Калиманцу (6%) и Грделици (6%). Према последњем попису, само у високопланинским селима са веома малим бројем становника (Кукавица, Островица и Црвени Брег) више нема становника са високом стручном спремом. У већини насеља овај удео се креће од 1% до 5%, док се издвајају Репинце (9%), Грделица (12%) и Владичин Хан (12%).

Иако постоји благ пораст броја становника са завршеном вишом или високом школом, ти проценти су и даље веома ниски, посебно у руралним подручјима. У неким селима, попут Кукавице, Островице и Црвеног Брега нема становника са високом стручном спремом, што је последица депопулације и старења становништва.

6.11. Пољопривредно становништво

Пољопривреда је дуго била један од најважнијих и доминантних привредних грана у руралним крајевима Србије, што је посебно било изражено у другој половини 20. века. Подаци о пољопривредном становништву и сточном фонду анализирани су за период 1971–2011. године, чиме се добија увид у значајне промене у структури становништва и примарној грани привреде. Анализа обухвата смањење броја пољопривредног становништва у градском насељу Владичин Хан и још 19 сеоских насеља овог подручја. Подаци за 2023. годину су приказани посебно, на графикону 26, јер нису упоредиви са претходним пописима због другачије методологије. Ипак, анализирани временски низ довољно је дуг да омогући извођење поузданих закључака и процену тренутног стања, засновану на вишегодишњем тренду и другим демографским показатељима.

Расположиви подаци, представљени у табели 9, указују на то да је пре пола века становништво ових крајева у значајној мери било пољопривредно. У пет насеља је било мање од сто становника који су се бавили овом граном привреде, док је у осталим насељима тај број у просеку био преко 200. Нарочито се истичу Владичин Хан, Доње Јабуково и Велика Сејаница, са преко 300 становника који су били ангажовани у пољопривреди, док су Горње Јабуково (443) и Куново (555) имали највећи број пољопривредника. Из ових података произилази да се у Кунову нешто више од половине укупног становништва бавило пољопривредом, док је у Горњем Јабукову тај удео износио чак 78%. Владичин Хан, као градско насеље, није имао доминантан удео

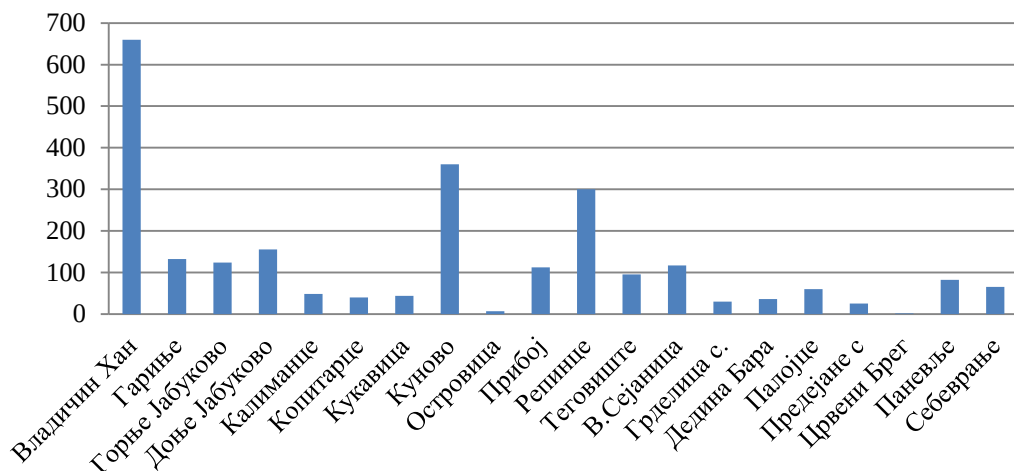
пољопривредног становништва – у просеку се овом граном привреде бавио сваки десети становник. С друге стране, у Великој Сејаници и Доњем Јабукову половина или више укупног становништва било је активно у пољопривреди.

Смањење броја пољопривредног становништва било је континуирано у свим насељима, без изузетка, у периоду 1971–1991. године. Већ према попису из 1991. године, значајан пад је евидентиран – у свега три села (Доње Јабуково, Куново и Горње Јабуково) било је 100 или више становника које су се бавили примарном привредном граном, док је у Калиманцу и Црвеном Брегу тај број пао испод 10.

Табела 9. Пољопривредно становништво

Насеље	1971	1981	1991	2002	2011
Владичин Хан	309	253	93	102	25
Гариње	168	164	44	1	4
Горње Јабуково	443	224	139	21	64
Доње Јабуково	321	153	101	17	1
Калиманце	85	33	3	1	0
Копитарце	80	47	49	0	0
Кукавица	98	33	24	2	0
Куново	555	458	114	24	85
Островица	244	105	47	15	3
Прибој	228	120	18	21	14
Репинце	175	107	21	21	10
Теговиште	129	86	14	16	6
В. Сејаница	349	229	63	83	5
Грделица с.	106	99	14	13	10
Дедина Бара	148	133	39	11	3
Палојце	208	187	36	9	0
Предејане с.	185	127	28	12	0
Црвени Брег	81	28	9	1	0
Паневље	147	109	31	50	22
Себеврање	284	140	61	26	0

Извор: РЗС, 1972; РЗС, 1982; РЗС, књ.8, 1992; РЗС, књ.7, 2004; подаци за 2011. годину су добијени од РЗС на основу Молбе

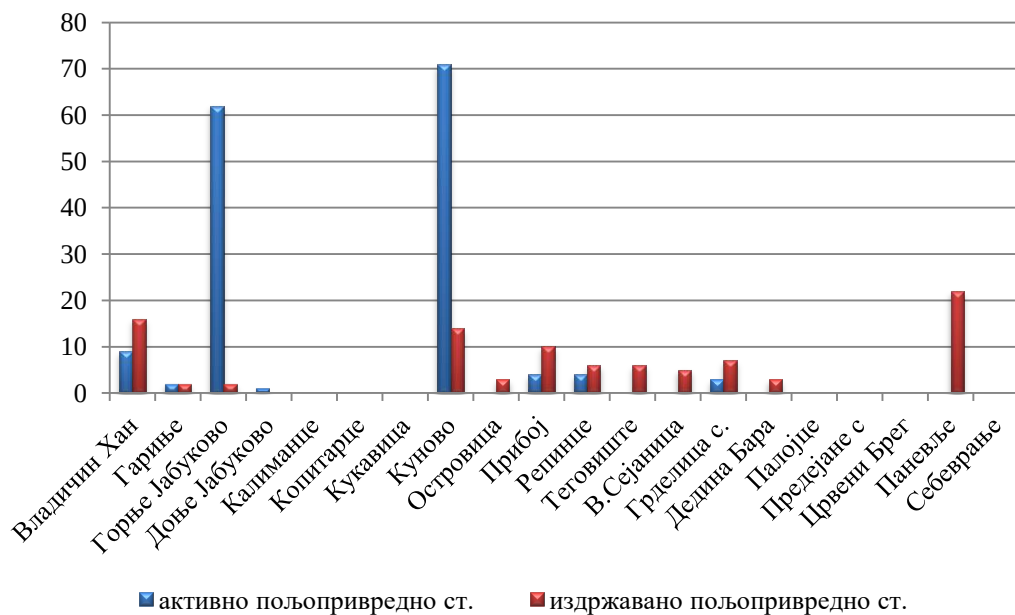
Графикон 26. Број лица која су обављала пољопривредну активност на газдинствима у проучаваним насељима 2023. године

Извор. РЗС добијени подаци на основу молбе

Делимично, ово је последица општег смањења броја становника. У Горњем Јабукову сваки трећи становник био је ангажован у пољопривреди, а у Доњем Јабукову сваки други. У Копитарцу и Кукавици, такође, сваки други становник припадао је пољопривредном становништву, док је у осталих 16 насеља њихов удео значајно опао. Према попису из 2002. године, у пет насеља забележен је благ пораст пољопривредног становништва, али је већ 2011. године уследило веће смањење од претходног повећања. На графикону 27 се може видети стање према последњим доступним резултатима, из којих се закључује да једино Горње Јабуково и, донекле, Куново имају значајан удео пољопривредног становништва. Такође, ова два насеља су једина у којима је број пољопривредника значајно порастао у односу на претходни попис. Графикон 28 приказује однос активног и издржаваног пољопривредног становништва, и потврђује да је грана привреде која је у прошлости доминирала овим крајевима сада готово или потпуно угашена.

Графикон 27. Удео пољопривредног у укупном становништву (%), 2011. године
Извор: аутор, 2024

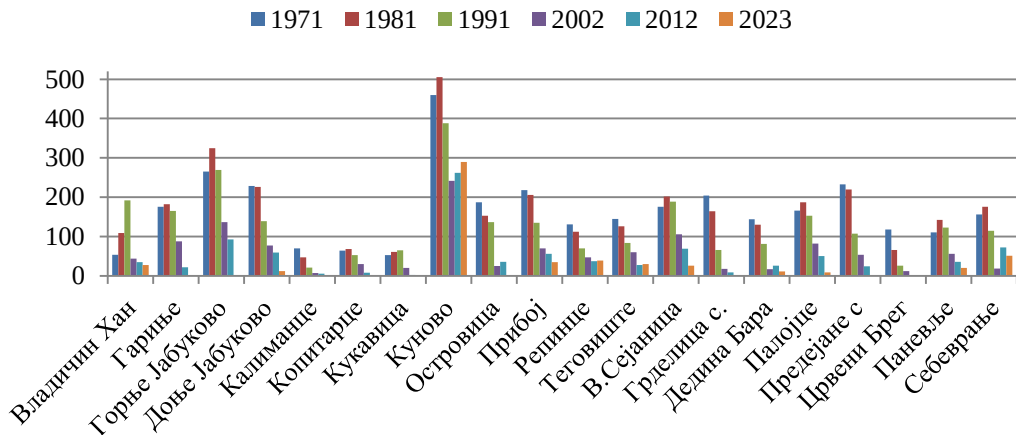

Графикон 28. Однос активног и издржаваног пољопривредног становништва, 2011. године
Извор: аутор, 2015.

6.12. Сточни фонд

Промене у сточном фонду представљају додатни индикатор пропадања пољопривреде. Анализирани су подаци о бројности говеда, свиња и оваца за период од 1971. до 2023. године, као и бројност живине за период 1981–2023. године. Графички прикази јасно показују да је у појединим селима сточарство било значајно заступљено током 20. века, али да је почетком 21. века дошло до драстичног пада – у неким местима раније, у неким касније.

Број говеда је био највећи у Кунову (графикон 29), што је остало непромењено до данас. Према пописима из 1971. и 1981. године, Куново је било једино насеље које је имало око 500 говеда. Следило је Горње Јабуково, које је имало око 300 говеда, а затим Доње Јабуково, Прибој, Велика Сејаница, Грделица и Предејане, где је број говеда износио око 200. Према последњим резултатима из 2023. године, Куново је једино насеље у коме је број говеда значајно порастао, достигавши 290. На другом месту је Себеврање са 51 грлом, док је у 9 села говедарство практично нестало, јер број говеда износи између 0 и 2. Графикон приказује промену бројности говеда током последњих пола века, при чему је најдрастичнији пад забележен у последње две деценије.

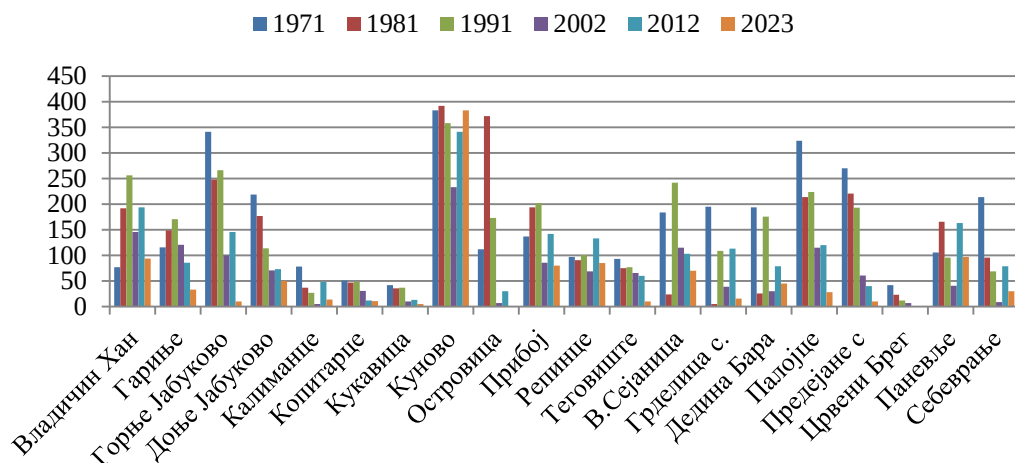

Графикон 29. Број говеда у проучаваним насељима

Извор: РЗС, 1972; РЗС, 1982; РЗС, књ.8, 1992; подаци за 2002, 2012. и 2022. годину су добијени од РЗС, на основу молбе

По броју свиња истицало се неколико села током прве три посматране пописне године (графикон 30). Готово 400 их је било у Кунову 1971. и 1981. године, док их је на почетку посматраног периода у Горњем

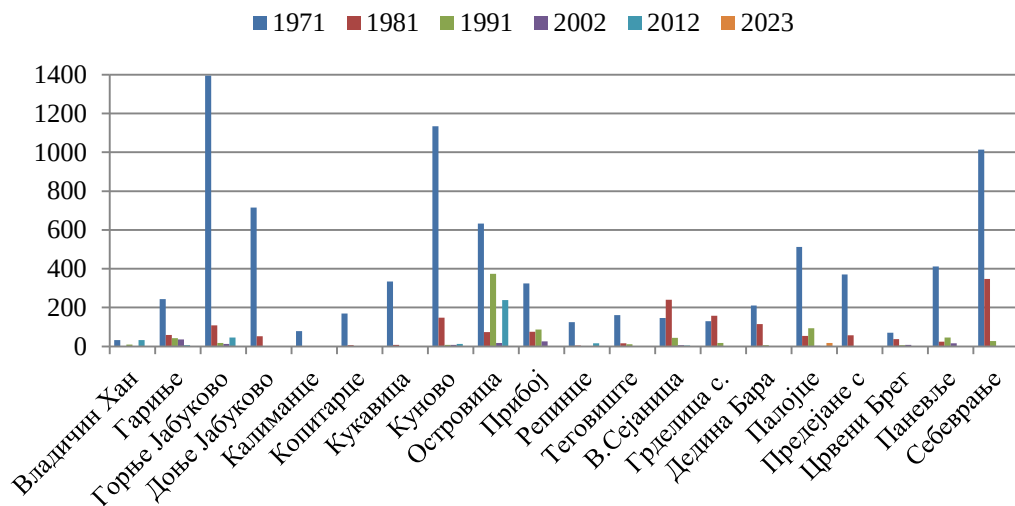
Јабукову било скоро 350. Поред Кунова, Островица је 1981. године такође била карактеристична по гајењу свиња. Још 1991. године готово половина посматраних насеља (9 од 20) гајила је по око 200 свиња: Владичин Хан, Горње Јабуково, Куново, Островица, Прибој, Велика Сејаница, Дедина Бара, Палојце и Предејане. Према последњем попису из 2023. године, само се у Кунову ова грана сточарства значајније одржала и бележи пораст у односу на претходни попис. У Владичином Хану и Паневљу има скоро по 100 свиња, у Прибоју и Репинцу по око 80, док их је у осталим селима знатно мање. У Горњем Јабукову, Прибоју, Репинцу и Паневљу број свиња креће се између 100 и 150. Опадање бројности свиња приказано је на графикону 30, а уочава се да се у три села свињогојство у потпуности угасило, јер је бројност животиња између 0 и 5.

Графикон 30. Број свиња у проучаваним насељима

Извор: РЗС, 1972; РЗС, 1982; РЗС, књ.8, 1992; подаци за 2002, 2012. и 2022. годину су добијени од РЗС, на основу молбе

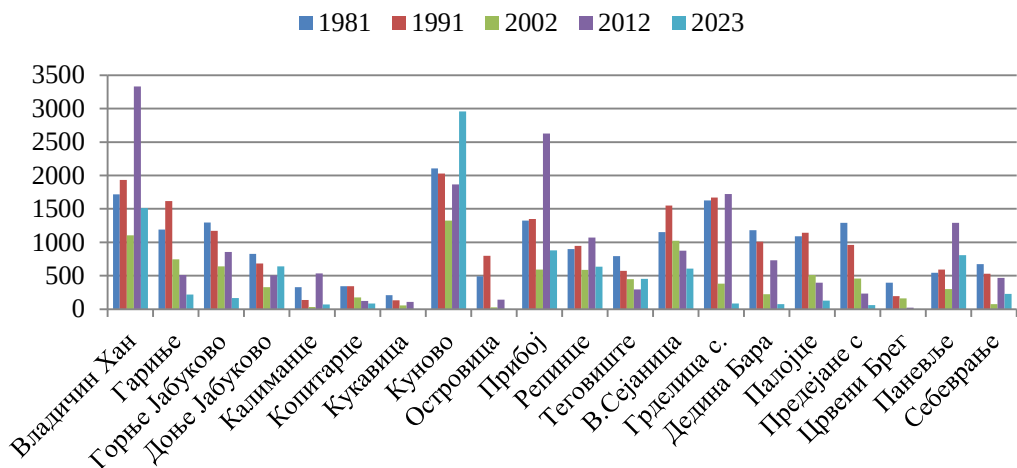
Овчарство је у више од половине насеља било заступљено по подацима из 1971. године, када се број оваца кретао од 200 до 1400, колико их је било у Горњем Јабукову. На другом месту било је Куново са скоро 1200 оваца, а на трећем Себеврање са око 1000. Доње Јабуково и Островица имали су по 600–700 оваца, док је у осталим селима тај број био мањи од 500. Оно што је јасно видљиво на графикону 31 јесте драстичан пад и готово гашење овчарства већ од 1981. године. Према Попису пољопривреде 2023. ова грана сточарства одржала се једино у селу Палојце, где је остало 18 оваца.

Графикон 31. Број оваца у проучаваним насељима

Извор: РЗС, 1972; РЗС, 1982; РЗС, књ.8, 1992; подаци за 2002, 2012. и 2023. годину су добијени од РЗС, на основу молбе

Бројност живине варирала је током времена, али се примећује да је 2012. године у неким селима број повећан или остао исти у односу на 1981. годину (графикон 32). Највећи број живине гајен је у Кунову (око 2000), затим у Владичином Хану, Прибоју и Грделици (по око 1500). Још седам села имало је бројност живине по око 1000, док су остала бележила нешто мање вредности 1981. године. По Попису пољопривреде 2023. Куново је на првом месту по бројности живине, која износи скоро 3000, што је више него у било којој претходној пописној години. На другом месту је градско насеље Владичин Хан са око 1500, што је двоструко мање у односу на претходни попис, а иза њега је Прибој са готово 900 комада живине. Доње Јабуково и Теговиште, поред Кунова, бележе повећање бројности живине у односу на претходни попис. У чак осам посматраних насеља бројност живине је испод 100, од чега је у три села живинарство у потпуности нестало, што додатно потврђује тренд гашења сточарства у овом крају.

Графикон 32. Број живине у проучаваним насељима

РЗС, 1972; РЗС, 1982; РЗС, књ.8, 1992; подаци за 2002, 2012. и 2022. годину су добијени од РЗС, на основу молбе

Као потенцијале за развој треба напоменути да се у неколико проучаваних села, према Попису пољопривреде 2023. гаје козе или се људи баве пчеларством. Козе се узгајају у седам насеља, а највише их има у Кунову (51), затим у Владичином Хану (38) и Себеврању (36), док их је у Паневљу, Доњем Јабукову, Теговишту и Прибоју 18 или мање. Пчеларством се највише баве становници Владичиног Хана, где се налази 2286 кошница, затим Кунова и Репинца, који имају скоро по 500 кошница. У осталим селима број кошница се креће од 62 до 162, а највише их има у Теговишту, Горњем Јабукову, Прибоју, Гарињу, Калиманцу, Доњем Јабукову и Себеврању.

7. АНАЛИЗА АНКЕТНИХ ПОДАТАКА ПЕТ РУРАЛНИХ НАСЕЉА

Анкетирани су становници у циљу прикупљања информација о социо-економским аспектима њиховог живота. Овај метод омогућава добијање личних и детаљних података о понашању, ставовима и плановима за будућност, а слаба тачка може бити неформативна интерпретација резултата, па се подаци интерпретирају као квалитативни додатак постојећим истраживањима. Слично анкетирање је спроведено 1982. године (Златић, 1983).

Међународне организације попут Centro Internacional de Mejoramiento de Maiz y Trigo (CIMMYT, 1980) и других (Chambers, 1981; Collinson, 1981; Shaner et al., 1982; Raintree, 1982) дале су препоруке о томе како добити релевантне информације од пољопривредника, наглашавајући да методе истраживања морају бити прилагођене локалним условима и потребама пољопривредника, јер универзална решења не постоје (Stocking, 1994). Резултати анкетирања по селима су приказани табеларно у докторској дисертацији аутора, где је дат и пример попуњеног анкетног листа (Бабовић, 2016).

7.1. Село Теговиште

Према попису из 2011. године, пре спровођења анкете, у Теговишту је било 50 домаћинстава. Број становника и домаћинстава у овом селу константно је опадао, тако да је по последњем попису било 104 становника у 45 домаћинстава. Анкета је спроведена у 14 домаћинстава, која су 2013. године бројала 49 чланова. Две године пре анкетирања, у селу је живео 131 становник, из чега следи да је испитано нешто више од трећине популације. Испитаници обухватају различите старосне категорије: шесторо припада омладини, а 11 старијој популацији. Радни контингент испитаног узорка има равноправну полну структуру – 18 мушкараца и 17 жена. Број радно способних становника у селу константно је опадао током последњих пола века, тако да је 2022. године износио 58. Према попису из 2011. било их је 77, из чега произилази да је испитано 46% потенцијално радно способног становништва.

Будући да се миграције у Србији не прате систематски, резултати анкета представљају значајан допринос анализи ових процеса. Од испитаног становништва, из Теговишта се иселило шест мушкараца и шест жена. Највише њих се преселило у Владичин Хан (6), затим у село Кржинце (2) (општина Владичин Хан), двоје у Београд, а по један у Џеп и Краљево. У село се доселило 18 жена и два мушкарца. Два становника

досељена су из Београда, један из Ладовице (Власотинце), један из Предејана (Лесковац), док је 17 дошло из различитих насеља Владичиног Хана (3 из градског и 14 из сеоских – Балиновце, Рдово, Козница, Ладовица, Мртвица, Брестово, Мањак, Летовиште, Репинце, Солачка Сена, Урвич, Куново, Горње Јабуково и Јастребац).

Питања везана за пољопривреду односила су се на рад ван газдинства, механизацију, земљиште и начин његове обраде, као и сточни и ратарски фонд. Два иситаника раде ван газдинства – један привремено у Русији, а други сезонски радник у околини Владичиног Хана. Такође, испитаници су одговарали чиме располажу од пољопривредне опреме и ресурса, као и какви су економски и социјални услови у селу. Поседују три трактора, један камион, осам моторних косачица за траву и две моторне пумпе за наводњавање. Укупна површина земљишта којим располажу испитаници износи 27,75 ха, од чега је 1,66 ха узето у закуп, а 2,5 ха дато у закуп. Обрађује се 8,48 ха, док је 15,62 ха необрађено. Биљна производња обухвата 1,3 ха под житарицама (1,1 ха кукуруза и 0,2 ха пшенице), готово 1 ха под поврћем, 944 стабала воћа, око 300 садница јагода и 2 ара крушака. Крмно биље заузима 2,44 ха, од чега је 1,54 ха под луцерком, а 0,9 ха под мешавином трава. Сточни фонд чини 15 крава, 16 свиња и 99 комада живине. Пољопривредно искуство је углавном стечено кроз праксу, осим у три домаћинства где су појединици завршили средњу пољопривредну школу.

Село има ограничену доступност комуналних услуга. Има електричну енергију и пијаћу воду са извора, али нема санитарну мрежу. Путеви су делимично асфалтирани. Од трајно потрошне робе, у 14 домаћинстава налази се 20 телевизора, 15 електричних шпорета, 17 фрижидера, 8 машина за веш, 3 мопеда и 7 аутомобила. Главни извори прихода су пензије (9 домаћинстава), плате (2 домаћинства), привремени рад ван газдинства, продаја млека (3 домаћинства) и приватни посао. Месечна зарада од продаје млека износи 30.000 динара. Три домаћинства примају дечији додатак, а једно социјалну помоћ због губитка супружника.

На питање о тешкоћама у задовољавању свакодневних потреба у последњих месец дана, осам домаћинстава је изјавило да су имали донекле проблема, два су имала велике проблеме, три нису имала никаквих проблема, а једно није одговорило. Пет од 13 домаћинстава није задовољно локалним путевима. Половина домаћинстава планира останак у селу, док је друга половина разматрала одлазак из разлога као што су економска несигурност, недостатак посла, школовање деце, проблеми са водоснабдевањем лети и жеља да живе ближе деци.

7.2. Село Велика Сејаница

Анализа последњих демографских података пре спровођења анкете показује да је Велика Сејаница имала 206 домаћинстава и 696 становника. Међутим, према последњем попису, ови показатељи бележе пад. Број становника се није значајније мењао до 2011. године, након чега је почео да опада, те сада износи 522. Број домаћинстава такође бележи пад од 2011. године и тренутно их има 160. У анкети је учествовало осам домаћинстава, односно 52 становника, што чини сваког десетог становника села. Последњи резултати показују да Велика Сејаница спада у категорију старих насеља, као и већина у овом делу Србије. Ипак, налази се на четвртом месту по уделу младих до 19 година старости у укупном становништву (19%). Петина испитаника су демографска младост (10 особа), док исто толико чини старо становништво (9 особа), што указује на релативно равномерну старосну структуру. Радни контингент бележи пад од 2011. године, када је износио 437 становника. У испитаном узорку, радни контингент чини 20 мушкараца и 16 жена. Према резултатима последњег пописа, овај показатељ је додатно опао и сада износи 324 становника.

Анализа механичког кретања становништва показује да је број досељеника седам пута већи од броја исељеника. Иселила се једна жене старија од 40 година, док се доселило 7 жена. Исељена жена се преселила у Ораовицу (код Грделице, општина Лесковац). Две жене су досељене из Грделице (Лесковац), док су остале дошле из лесковачких села (Ковачева Бара, Ораовица, Тулово, Личин Дол) и Трстеника. Овај однос може сугерисати да се више становника досељава него што се исељава, али треба узети у обзир да се подаци односе само на чланове домаћинства који су у тренутку анкетирања живели у селу. Ово се разликује од просечног миграционог салда, који мери механичко кретање становништва током дужег временског периода и за целокупну популацију насеља, где је салдо негативан.

Описани су услови живота и рада у осам домаћинстава која се баве пољопривредом. Ова домаћинства укупно поседују четири трактора, шест моторних косилица за траву, једну моторну пумпу за наводњавање, једну мешалицу за сточну храну и једну моторну прскалицу. Укупно располажу са 24,7 ха земље, при чему ниједан део није издат нити узет у закуп. Традиционално се обрађује 15,7 ха, 30 ари плитком обрадом, док се 8,4 ха не обрађује. Нико од испитаника не ради ван газдинства.

У биљној производњи житарице заузимају 350 ари (210 ари под пшеницом и 240 ари под кукурузом). Поврће, претежно за сопствене потребе, гаји се на 41 ару и укључује грашак, пасуљ, кромпир, парадајз,

купус, паприку, црни лук и бели лук. Воћњаци обухватају 1060 стабала, међу којима доминирају вишње (429 стабала), шљиве (325 стабала) и јабуке (224 стабла), уз мањи број стабала крушке, кајсије, трешње, дуње, ораха и рибизле. Виногради покривају 83 ара, уз планове за садњу додатних 300 чокота. Крмно биље заузима 4,85 ха (3,65 ха мешавина трава, 10 ари детелина, а 1,1 ха луцерке). Сточни фонд укључује 9 крава, 21 свињу, 92 комада живине, 7 мисирки и 30 голубова. Што се тиче образовања, у три домаћинства је неко завршио средњу пољопривредну или ветеринарску школу, док су остали знања стекли праксом.

Комунални услови су веома лоши. Домаћинства имају струју, али воду добијају из извора или цистерни. Само два домаћинства су прикључена на санитарну мрежу. Пuteви су асфалтирани код седам домаћинства, док једно живи у делу села без асфалта. Од трајно потрошне робе, у селу постоји 17 телевизора, 13 електричних шпорета, 14 фрижидера, 10 машина за веш, 3 мопеда и 4 аутомобила.

Што се тиче прихода, три домаћинства примају пензију (између 12.000 и 30.000 динара), једно нема никакве приходе, двоје зарађује радом на црно, док једно домаћинство остварује приход од рада на газдинству (70.000 динара), али се жале на лош откуп и кашњење исплата. Једно домаћинство прима дечији додатак (7.500 динара) и додатни приход од 20.000 динара. Четири домаћинства примају дечији додатак, једно има субвенционисане дажбине, док остала не примају никакву материјалну помоћ. У претходном месецу, три домаћинства нису имала проблема са задовољењем основних потреба, четири су имала донекле проблема, а једно је имало велике тешкоће. Већина домаћинства (седам од осам) није задовољна стањем локалних путева. С обзиром на све наведене услове, три домаћинства не би напустила село, док би пет разматрало одлазак због економских проблема, недостатка посла, проблема са водом, лоших путева, образовања, неповољног откупа пољопривредних производа, здравствених разлога и превоза.

7.3. Село Кукавица

Типичан пример како је депопулација најпре захватила планинске крајеве и виша надморска подручја представља село Кукавица, смештено на истоименој планини, на висини 1170–1230 m. У тренутку анкетирања, просечна старост становништва била је 68 година, док је по последњем попису износила 51 годину, што указује на значајан демографски пад. Удео старог становника порастао је за више од 12% у односу на попис из 1981. године. По последњем попису пре анкетирања (2011. године), у селу

је живело 10 домаћинстава са укупно 19 становника. Анкетом је обухваћено 5 домаћинстава са 14 становника, што представља обухват од 74%. Мештани су изјавили да је, поред пет испитаних домаћинстава, насељена само још једна кућа која није укључена у истраживање због просторних и временских ограничења. У селу нема младих до 19 година старости, а 8 испитаника старије је од 60 година. Радни контингент чинило је 6 мушкараца и 2 жене, док је према последњем попису у тој категорији било три лица, што је уједно и укупан број становника.

Анализа миграција показује да је од шест емиграната троје отишло у насеља општине Владичин Хан – двоје у градско насеље, а један у Пољану, док су преостала три лица пресељена у Врање, Вршац и Љубљану. С друге стране, досељено је пет жена, од којих су четири старије од 60 година. Оне су дошле из села у општини Владичин Хан – две из Доњег Јабукова, по једна из Репинца и Кунова, док за једну није познато место порекла.

Село има пет домаћинстава која се баве пољопривредом (слика 1), али немају додатне приходе ван својих газдинстава. Поседују два трактора и пет моторних косачица за траву. Укупна површина обрадивог земљишта износи 17,34 ха, уз додатни 1 ха узет у закуп. Земљиште дато у закуп не постоји. Традиционалним методама обрађује се 2,17 ха, плитком обрадом 5,5 ха, док је 10,5 ха необрађено, од чега је 1,5 ха под шумом. Пољопривредно знање становништва стечено је искључиво кроз практичан рад. Што се тиче пољопривредних култура, жита се не гаје, а поврће се узгаја искључиво за сопствене потребе на површини од 62,5 ари. Воћњаци броје 267 стабала, углавном шљива и јабука, док се на 1,7 ха гаје малине, на 1 ха рибизле, а засађено је 700 жбуња боровница и 50 засада јагода. Нема винограда, индустријског ни крмног биља. Сточни фонд укључује 3 краве, 7 свиња и 71 комад живине.

Село има електричну енергију, али се водом снабдева са извора. Не постоје санитарна мрежа ни асфалтирани путеви. Материјално стање домаћинстава може се илустровати трајно потрошном робом коју поседују: четири телевизора, један електрични шпорет, четири фрижидера и један замрзивач, али немају машине за прање веша. Од превозних средстава имају два мопеда и један аутомобил.

Једно домаћинство се бави гајењем и продајом рибизли и малина, са приходом од око 50.000 динара за 1,5 тоне малина. Остала домаћинства ослањају се искључиво на пензије, чији је просечан износ 12.000 динара. Нико од становника не прима додатну материјалну помоћ. На питање о задовољавању основних потреба, два домаћинства су изјавила да имају донекле проблема, док су три домаћинства имала значајних проблема. Сва домаћинства су незадовољна стањем локалних путева.

Слика 1. Пример правилне обраде земљишта у Кукавици која остаје без становника

На питање о напуштању села, два домаћинства су изјавила да не би отишла, једно не би отишло уколико би се изградио пут, једно не би напустило село како би помогло деци у производњи хране, али сматрају да су животни услови неповољни, док једно домаћинство разматра могућност одласка.

7.4. Село Црвени Брег

Још једно село које се налази на већој надморској висини и које је међу првима, од анализираних, на прагу гашења је Црвени Брег, смештено на висини 600–970 m. Налази се са десној обали Јужне Мораве, док је Кукавица на левој. По попису који је претходио анкетирању, у селу је живело 9 домаћинстава и 13 становника. Анкетом је обухваћено 6 домаћинстава и 11 становника, што представља обухват од 85%. Према последњем попису, у селу је остало свега 5 становника у 3 домаћинства. Категорија демографске младости у селу не постоји још од пописа 2002. године. Већина анкетираних (8 од 11) били су старији од 60 година, а данас ову старосну групу чини 100% становништва (слика 2). Радни

контингент анкетираних бројао је 4 мушкарца и 2 жене, док их је према попису из 2011. било двоје. Најновији подаци показују да у селу више нема радно способног становништва.

Број одсељених је двоструко већи од броја досељених. Наиме, укупно је 11 особа напустило село (5 мушкараца и 6 жена) – двоје се иселило у Грделицу (Владичин Хан), троје у Лесковац (један у град и двоје у Предејане), двоје у Ниш, двоје у Београд и двоје у Русију. Са друге стране, доселили су се три мушкарца и две жене, али двоје од њих живи у Предејану, док повремено бораве у Црвеном Брегу. Остала три досељеника су из Београда.

У овом селу нема пољопривредних машина. Укупно земљиште износи 18 ха, од чега ниједан део није узет или дат у закуп. Традиционално се обрађује само 27 ари, углавном баште, док је преко 17 ха необрађено и углавном под шумом. У селу се не баве производњом жита. Поврће се узгаја на око 21 ари, а гаји се и 375 стабала воћа, претежно јабука, крушака и шљива. Боровнице и бруснице заузимају око 1 ха. Винова лоза, индустријско и крмно биље се не гаје. Од стоке, једно домаћинство поседује 3 козе, 10 комада живине и осам кошница, док осталих пет домаћинства немају сточни фонд. Пољопривредно знање стечено је искључиво кроз практично искуство.

Од шест домаћинства, једно нема електричну енергију. Сва домаћинства се снабдевају водом са извора, а у селу не постоје ни санитарна мрежа ни асфалтирани путеви. Анализа трајно потрошне робе показује да домаћинства поседују четири телевизора, три електрична шпорета, пет фрижидера, једну машину за прање веша и три аутомобила.

Приходи углавном потичу од пензија, које се крећу између 10.000 и 19.000 динара. Један становник прима 3.000 динара на основу инвалидитета, а један је запослен ван газдинства. Осим инвалидске накнаде, нико не прима материјалну помоћ. Два домаћинства су изјавила да у месецу пре анкетирања нису имала проблема у задовољавању основних животних потреба, као што су плаћање рачуна, исхрана, локални транспорт, основна хигијена и лекови. Два домаћинства су навела да имају донекле проблема, док два домаћинства имају великих проблема у задовољавању тих потреба. Нико није задовољан стањем локалних путева (слика 3). С обзиром на неповољне услове живота и рада, два домаћинства би напустила село, док би четири ипак остала у Црвеном Брегу.

Слика 2. Становништво насеља Црвени Брег

Слика 3. Пут до насеља Црвени Брег

7.5. Село Островица

Ово је једно од три анализирана села које је пред гашењем, а сва три су обухваћена анкетирањем. Поред Островице, то су још и Кукавица и Црвени Брег. Село је, по попису из 2011. године, имало 25 становника и 16 домаћинства, док сада броји свега четири становника и три домаћинства. Од 1948. године до данас, број становника и домаћинства континуирано опада. У односу на период од пре пола века, у селу је остало око 1% некадашњег становништва и око 4% некадашњих домаћинства. Приликом анкетирања, испитаници су навели да у селу живи око 10 становника. Анкетом су обухваћена три испитаника – два мушкарца и једна жена (из два домаћинства) – што представља репрезентативан узорак у односу на укупан број становника, као и на расподелу осталих демографских параметара.

Током спровођења анкете, становништво Островице било је старости између 45 и 85 година, док су испитаници припадали старосној кохорти 70–74 године. Нико од испитаника није припадао радном контингенту, а сви су били пензионери. Данас је целокупно становништво Островице старије од 60 година.

Миграциона анализа показује да се један мушкарац преселио у Ниш и једна жена у врањско село Собина. Један од испитаних становника део године проводи у Београду. Досељених становника нема.

Анализа пољопривредних активности обухвата рад ван газдинства, расположиве машине и опрему, као и обраду земљишта и сточни фонд. Једно домаћинство је дало земљу у закуп. Доступна механизација укључује мотокултиватор, фрезу и косилицу. Укупно расположиво земљиште износи 10,5 ха, од чега је 5 ха дато у закуп, а 4 ха је под шумом. Обрадиво земљиште се користи за сопствене потребе, на традиционалан начин, на површини од око 30 ари. Структура биљне производње обухвата: 5 ари под кукурузом, 25 ари под поврћем (парадајз, кромпир, пасуљ, црни и бели лук), и 64 стабла воћа (јабуке и шљиве).

Крмно биље није заступљено. Сточни фонд чине једна крава, једна свиња и десет кокошака. У једном домаћинству пољопривредно искуство је стечено праксом, док у другом домаћинству живи радник са квалификацијом у пољопривреди.

Комуналне услуге су ограничене. Село има електричну енергију и снабдева се пијаћом водом са извора, али не поседује санитарну мрежу нити асфалтиране путеве. Од трајно потрошне робе, два анкетирани домаћинства поседују: два телевизора, три фрижидера, један замрзивач, једну машину за

прање веша и један аутомобил. Електрични шпорет не поседују. Једини извор прихода је пензија, а додатну материјалну помоћ не примају.

Домаћинства имају потешкоће у задовољавању свакодневних потреба (слика 4). Недоступност локалног пута додатно утиче на њихово незадовољство. Упркос овим условима, становници не планирају да напусте село. Ипак, један од испитаника је изразио жељу да остане уколико би били изграђени путеви и ако би држава уложила у развој пољопривреде.

Слика 4. Село Островица као пример гашења села

8. ПРИМЕРИ ДОБРЕ ПРАКСЕ

Од међународних иницијатива које указују на проблеме економског развоја и њихову везу са друштвеним и питањима заштите животне средине, издвајају се Париски уговор и Агенда 21. Климатске промене, мењање политика и економска нестабилност представљају велике изазове за руралне средине, због чега је успешан менаџмент кључан за процену наведених ризика и њихово ублажавање ради повећања отпорности руралних заједница (Freshwater, 2015). Посматрано глобално, али и на националном нивоу, процес урбанизације је константан током последњих деценија, што доводи до све већег прилива становништва из руралних подручја у градове. Ипак, број становништва у селима није занемарљив, па је неопходно бавити се проблемима које погађају ова подручја, нарочито у земљама у развоју. Недостатак основне инфраструктуре, сиромаштво и бројни други демографски, друштвени и економски изазови повезани су са руралним срединама. Истовремено, њихов значај је велики, јер снабдевају градове храном, сировинама, радном снагом и енергијом, доприносећи очувању културне баштине.

Велики број програма и стратегија бавио се питањем одрживог развоја руралних подручја. Неки од њих су предложени од стране Европског парламента, Европске комисије и стручњака који сарађују са овим институцијама (Adamowicz & Zwolinska-Ligaj, 2018; FAO UN, 2017; OECD, 2018; Sobczyk, 2014). Декларација из Корка (1.0 из 1996. и 2.0 из 2016. године) представља још један значајан документ, као и циљеви Агенде 2030 који се односе на борбу против сиромаштва, загађења животне средине, климатске промене, заједничку безбедност и правду (García-Feijóo, et al., 2020; Mihai & Iatu, 2020). Паметни развој руралних подручја подразумева примену дигиталних технологија, иновација у информационо-комуникационим технологијама и боље коришћење локалних ресурса, са циљем подстицања економског раста и унапређења квалитета живота у руралним заједницама. Овај концепт се сматра доминантним у двадесетим годинама 21. века (Krievina, 2015; Wójcik, 2018). Он је део шире европске стратегије укључене у различите политике и иницијативе ЕУ, као што су Заједничка пољопривредна политика и Европска мрежа за рурални развој (ENRD) (Zavratnik et al., 2018). Приступи одрживом развоју укључују регенерацију, еко-развој, економски и просторни поредак, анимацију и развој локалних заједница, изградњу капитала интегрисаног локалног раста, отпорност села и инклузивног раста (Akgun et al., 2015; Belliggiano et al., 2020; Guzal-Dec, 2018; Konecny, 2019).

У развијеним земљама односи између руралних и урбаних крајева су углавном позитивни, док су у мање развијеним земљама често негативни, што представља изазов. Највећи проблем настаје када је овај однос неутралан, што се дешава у близини урбаних области и представља најтежи изазов за решавање. Сарадња између урбаних и руралних подручја је неопходна у развоју инфраструктуре, мобилности, запошљавања, туристизма и других активности које подстичу регионалну конвергенцију. Циљ је да унутар једне регије постоји равномерни развој и праведна расподела богатства између метропола, градова и села (Mihai & Iatu, 2020).

Неједнакост између индивидуалног ублажавања сиромаштва и регионалног развоја у неразвијеним подручјима представља кључан изазов за одрживи развој (Cobbinah et al., 2013; Zhou & Liu, 2019; Deinne & Ajaui, 2021). Иако су у многим земљама у развоју предузете мере за смањење сиромаштва, често недостаје подршка регионалном економском расту и друштвеном напретку, што угрожава дугорочну одрживост ових процеса. У неразвијеним подручјима сиромаштво је вишедимензионални концепт (Alkire et al., 2015) и не односи се само на приходе, већ и на приступ образовању, здравственој заштити и становању (Alkire & Foster, 2011; Fransman & Yu, 2019). Стога, приоритет представља задовољење основних потреба становништва, укључујући храну, воду, одећу, обавезно образовање, основну здравствену заштиту и сигурно становање. Наредни корак је „зелени развој“, који подразумева коришћење природних ресурса у функцији одрживости и социјалног благостања. У неразвијеним подручјима, зелени развој мора бити усклађен са еколошким очувањем и економским оснаживањем становништва. Овај концепт укључује развој „зелених људи“, „зелене индустрије“ и „зеленог права“, где се људи трансформишу у еколошки свесне произвођаче и потрошаче, индустрије постају ефикасније и мање штетне за животну средину, а правни систем омогућава фер размену еколошких производа и услуга. Успех ових стратегија зависи од координације и сарадње између различитих нивоа власти и друштвених актера. Истовремено, потребно је промовисати интеграцију руралне ревитализације и нових модела урбанизације како би се створила покретачка снага за одрживи развој и смањење сиромаштва у неразвијеним подручјима.

8.1. Кина

Један од примера добре праксе је кинески модел развоја руралне инфраструктуре, који се дели на три категорије: објекти за живот и производњу, развојна инфраструктура и инфраструктура животне средине (Zhang & Li, 2018). С обзиром на то да села у земљама у развоју често немају одговарајуће путеве или приступ електричној енергији, решење се може пронаћи у коришћењу обновљивих извора енергије (Afsharzade et al., 2016). Једна од могућности за превазилажење овог изазова је концепт „паметних села“, који обухвата снабдевање енергијом, побољшање санитарних услова, снабдевање водом, развој здравствених и образовних установа, као и унапређење родне равноправности. Поред тога, ова иницијатива подстиче демократију и подршку локалном тржишту, у складу са Агендом 2030 (Van Gevelt et al., 2018). Одрживи развој почива на равнотежи између друштва, економије и екологије, а његова успешна реализација зависи од образовања руралног становништва. Из овога произилази да је писменост кључни предуслов за напредак, а свеобухватан приступ образовању за све представља основ за постизање циљева одрживог развоја у земљама у развоју.

Кина је пример државе која је постигла значајне успехе у борби против сиромаштва, али њено искуство показује да је борба за одрживи развој у неразвијеним подручјима дуготрајан процес. Апсолутно сиромаштво је укинута 2020. године, десет година пре предвиђеног рока (Guo et al., 2018; Guo & Liu, 2021). Међутим, у регионалном контексту, нарочито у централним и западним деловима земље (Liu et al., 2017), одрживост развоја зависи од примене зелених политика, усклађивања људских активности са расположивим ресурсима и унапређења система "човек–земља". Систем човек–земља је међурегионални оквир који повезује људске активности са природним окружењем. Његова структура је слична концепту одрживог развоја, обухватајући људске, економске, ресурсне и еколошке факторе (Guo et al., 2018). Док су ресурсни и еколошки елементи стабилни, људски и економски фактори су променљиви и чине покретачку снагу регионалног развоја (Combes et al., 2008). Ово се поклапа са све већим утицајем човековог живота и рада на животну средину. Ако у овом систему дође до неравнотеже или сукоба, региони постају неразвијени, што се манифестује недостатком ресурса, деградацијом животне средине, нефункционалним институтцијама и слабом економијом.

Кина је успела да развије одржив приступ смањењу сиромаштва, који укључује индустријски напредак, пресељење становништва, премештање

радне снаге, побољшање образовања, медицинску подршку, заштиту животне средине, политичке мере подршке и активно учешће друштва. Овим свеобухватним приступом, сиромашни региони постепено превазилазе своје изазове, успостављајући синергију између индустрије и екологије. Развојни механизми све више интегришу људске, економске, ресурсне и еколошке факторе, чиме се повезују напори за смањење сиромаштва, заштиту животне средине и одрживи развој, што у крајњем исходу доводи до побољшања животног стандарда становништва.

Кинески приступ „паметним селима“, кроз Стратегију руралне ревитализације 2017. и планове као што су „Национални рурални ревитализациони стратешки план (2018–2022.)“ (The Central Committee of the Communist Party of China and the State Council, 2018) и „Оквир стратегије развоја паметног села“ 2019. године (The General Office of the Central Committee of the Communist Party of China and the General Office of the State Council, 2019), има за циљ да подржи одрживи развој руралних подручја путем информационо-комуникационих технологија (ИКТ) за решавање специфичних изазова и потреба села, уз фокус на економски и друштвени напредак. Кинески модел „паметних села“ подразумева дигитализацију пољопривреде, руралног туризма, е-трговине и јавних услуга, прилагођену специфичним потребама сваког региона. За села са потенцијалом у пољопривреди, оптимално решење је увођење „паметне пољопривреде“, док руралне заједнице са туристичким потенцијалом могу развијати „паметни рурални туризам“. Поред тога, интернет технологије играју значајну улогу у ублажавању сиромаштва (The Central Government, 2016) кроз подстицање руралне е-трговине, пружање подршке земљорадницима и унапређење приступа информацијама и услугама као што су здравствена заштита и образовање на даљину. У том контексту, пет главних пројеката обухвата покривеност интернет мрежом, развој руралне е-трговине, подршку интелигентним мрежама, информационе сервисе и јавне мреже. Центар за велике податке у пољопривреди и руралним подручјима има кључну улогу у доношењу одлука и управљању кроз анализу података. Сарадња са универзитетима и истраживачким институцијама усмерена је на развој талената и стручњака у области дигиталне пољопривреде. Кинеска влада наглашава да не постоји универзални модел за паметна села, већ да је потребно осмислити различите стратегије прилагођене специфичним околностима. Њихов централизовани приступ, заснован на снажној државној подршци, може послужити као узор за друге земље са сличним економским структурама и облицима управљања.

8.2. Босна и Херцеговина

Смањење броја становника у селима зависи од главног економског сектора, који обухвата пољопривреду, шумарство, енергетику, рударство и риболов. Комплементарне економске активности могу представљати решење за економију села, при чему се као алтернативе истичу рурални, агро- и еко- туризам. Туризам игра кључну улогу у економском развоју, посебно кроз стварање нових радних места и прихода, што омогућава раст локалних заједница (Yu et al., 2011). Међутим, поред економског доприноса, све већи значај се придаје очувању културе и природе у процесу развоја туризма, нарочито кроз алтернативне форме као што је етно-туризам (Angelkova et al., 2012). Етно-туризам у руралним подручјима, као облик одрживог туризма, пружа могућност да туристи доживе локалне обичаје и културу, што доприноси очувању традиција и културног наслеђа, као и економском напретку (Evstrop'eva, 2013).

У Босни и Херцеговини, развој етно-села представља пример како се етно-туризам користи за привлачење туриста, а истовремено подржава локална економија. Етно-села су често конципирана као хоризонтални хотели, интегрисани у руралне или историјске делове региона (Demonja & Ваџас, 2012). Овај облик туризма комбинује културну и природну понуду, омогућавајући туристима да учествују у свакодневном животу локалних заједница и доживе аутентичне активности, као што су традиционалне занатске радионице и локална гастрономија. Поред културних и природних фактора, за развој етно-туризма неопходна су улагања у инфраструктуру, јача сарадња са локалним становништвом, њихово веће запошљавање, као и оснаживање локалног предузетништва. Осим тога, неопходно је стално радити на повећању задовољства посетилаца, али на одржив начин. Како овај вид туризма обухвата и културну понуду, он је истовремено и део културног туризма, при чему оба вида туризма (етно и културни) доприносе развоју руралних подручја (De Lima et al., 2016). У етно-селима су заступљени и други, комплементарни облици туризма, као што су сеоски и еколошки. Преволшек и сарадници су користили Гибсонов модел за одрживо управљање етно-селима и издвојили 36 структурних атрибута, као и еколошке, социјалне и економске атрибуте одрживости, од којих су овде наведени следећи:

- Очување локалне културе и традиције: развој туризма који промовише културне елементе подстиче очување језика, обичаја и заната;

- Коришћење и очување природних ресурса: етно-села се фокусирају на одрживо управљање природним ресурсима, као што су земљиште, вода и ваздух;
- Јачање локалног предузетништва: туризам подстиче отварање нових радних места и подршку локалним произвођачима; и
- Повећање туристичког задовољства: овај вид туризма нуди аутентична искуства и интеракцију са локалним становништвом, што побољшава туристички доживљај (Prevolšek et al., 2020).

Други експерти су користили сличне критеријуме и поменуте атрибуте (Govindan, 2013; Kluczek, 2016; Labuschagne, 2005). Иако већа етно-села, као што су Станишић и Херцег, имају снажан економски утицај на локалне заједнице, постоји опасност да фокусирање на профит и комерцијализацију негативно утиче на аутентичност понуде и доведе до занемаривања еколошких аспеката. С друге стране, мања етно-села, иако нуде ближи контакт с природом и традицијом, имају мањи економски утицај на заједнице због ограничених капацитета. Кључ за одрживост етно-туризма у овим подручјима лежи у проналажењу баланса између економског развоја и очувања културне и природне баштине.

8.3. Пољска и иницијативе Европске уније за “паметна села”

Током последње четири деценије, Пољска је доживела значајну трансформацију из социјалистичког друштва са централно планираном економијом у модерну демократију и тржишну економију. Рурална подручја, која покривају око 93% територије и у којима живи око 40% становништва, кључна су за развој земље (GUS, 2020). Увођење концепта "паметних села" и "паметне специјализације" представља иновативан приступ унапређењу руралне привреде и одрживом развоју. Постоји стална тежња ка идентификовању и примени развојних стратегија које би допринеле унапређењу квалитета живота у руралним подручјима, уз истовремено очување њихове виталности и одрживости. У том контексту, настоји се да економске, социо-културне, политичке и еколошке димензије развоја буду међусобно усклађене и компатибилне, како би се осигурала дугорочна стабилност и одрживост ових заједница (Bryant & Granjon, 2009). Постоје различити модели динамике руралног развоја, а неки од њих су агроиндустријски, постпродуктивистички и модел одрживог руралног развоја у настајању (Marsden, 2003). Ови модели су се сукцесивно развијали током друге половине 20. века, али су у 21. веку додатно

усавршени и данас се примењују у зависности од тржишних, државних и друштвених уређења, као и од политичких и економских прилика.

Теорије које се баве паметним развојем везане су за друштвено-економски и територијални раст: теорија иновација, људски капитал, теорија кластера, друштвени капитал, територијална конкурентност, иновацијски и производни системи, иновативно окружење, теорија територијалне уклопљености, регионални системи иновација, региони за учење итд. (Dudek et al., 2016). LEADER иницијатива, покренута 1991. године (и проширена 2004.), један је од успешних примера подршке руралним заједницама кроз локалне акционе групе. Ова иницијатива укључује принципе као што су локални развој заснован на специфичностима подручја, јавно-приватна партнерства и иновације (Zavratnik et al., 2018). Успешни резултати овог приступа видљиви су за период 2007–2013. (Конесну, 2019; Pollermann, 2013), док је у периоду 2014–2020. још 2600 локалних акционих група спровело овај програм (Zavratnik et al., 2018). LEADER иницијатива заснива се на седам принципа: локални развој заснован на подручју стратегије, приступ одоздо према горе у разради и имплементацији стратегија, локална јавно-приватна партнерства, интегрисане и мултисекторске акције, иновације, сарадња и умрежавање (Nardone et al., 2010; Teilmann, 2012).

Изазови и могућности руралних подручја укључују технолошке иновације, дигитализацију и јачање комуникације, заједно са већим фокусом на непољопривредне економске активности. Идеја "паметних села" кључна је за ове процесе, јер интегрише традиционалне вредности села са модерним технологијама, омогућавајући руралним подручјима да одрже и унапреде своју конкурентност у савременом свету. Европска комисија покренула је 2017. ЕУ за паметна села, који је повезан са другим програмима и политикама, попут Политике руралног развоја, Заједничке пољопривредне политике, Кохезионих политика, Европске мреже за рурални развој, Иновационог партнерства за пољопривреду и др. Развој паметних села зависи од неколико кључних области: пружања јавних услуга које задовољавају основне потребе становника (образовање, здравство, безбедност и становање); управљања заједничким ресурсима и укључивања локалног становништва у доношење одлука и финансирање пројеката; креативности заједнице у проналажењу нових решења за социјалне и економске изазове; технолошких иновација које поспешују сарадњу и развој предузетништва; као и унапређења комуникација (нарочито путем интернета), и заштите животне средине, са фокусом на обновљиве изворе енергије (Wójcik, 2018).

У локалном окружењу, развојне активности требало би да имају за циљ стварање економских и друштвених структура које могу обезбедити приходе за становнике, испунити њихове различите потребе и побољшати приступ добрима и јавним услугама. Истовремено, важно је смањити негативне ефекте попут једностраности руралне економије, депопулације и незапослености (Zwolińska-Ligaj, 2018). Улога пољопривреде у производним функцијама је све ограничена, док непољопривредне активности добијају на значају у руралним подручјима. Концепт паметних села, који обухвата дигитализацију и нове технологије, показује успешност у одрживом развоју посебно у мање развијеним деловима источне Европе (Burja & Burja, 2014; Dudek, 2018; Komorowski & Stanny, 2020; Vaishar & Št'astná, 2019), али и у областима у близини већих градова и економских центара.

Између 2017. и 2020. године, истраживања у Пољској била су фокусирана на обликовање регионалних иновационих система и концепта паметних села како би се побољшала отпорност и одрживост руралних подручја, посебно у периферним регионима. Налази из три војводства у близини источне границе, показују да су паметна села ефикасна у подстицању локалних иновација и подршци руралном развоју (Adamowicz & Zwolińska-Ligaj, 2020). Методологија истраживања омогућава процену потенцијала за паметан раст и може водити политике регионалног развоја. Иако није универзалан, концепт паметног села одговара савременим изазовима, користећи технолошке и друштвене иновације како би повећао конкурентност и одрживост руралних подручја, на корист локалном становништву и животној средини.

8.4. Пројекат Миленијумских села

Пројекат Миленијумских села (Sachs, 2015) покренут је како би се демонстрирали путеви за постизање Миленијумских развојних циљева у руралним деловима Африке. Фокус је био на прилагођавању решења специфичним еколошким и друштвеним изазовима сваког региона. На пример, села су се суочавала с различитим проблемима, попут маларије у тропским низијама или хроничне глади у сушним пределима. Циљеви су били прилагођени сваком еколошком региону како би се ефикасно одговорило на изазове.

Пројекат је показао важност свеобухватног приступа, јер су циљеви међусобно повезани – на пример, обезбеђивање чисте воде не само да смањује болести, већ повећава и могућности за образовање и продуктивност. Уз релативно мала улагања (120 долара годишње по

особи), постигнути су значајни резултати, укључујући развој инфраструктуре, смањење смртности и иновације у здравству.

Посебно се истиче увођење заједничких здравствених радника – младих жена из заједнице које, уз основну обуку, пружају медицинску помоћ и значајно унапређују здравље локалног становништва. Овај модел показује како оснаживање локалних ресурса може трансформисати услове живота и обезбедити одрживе промене (Sachs, 2015).

8.5. Србија

Развој сеоског туризма у Србији захтева напоран рад, едукацију и подршку онима који воде туристичке услуге на својим имањима, као и смернице за оне који се већ баве агротуризмом. Неопходно је подстицати очување локалне архитектуре, традиције, заната, биодиверзитета и мале пољопривреде, уз промовисање виталности руралног живота кроз туризам. Овакав приступ треба да следи пример Француске и других водећих светских туристичких дестинација, где је рурални туризам успешно допринео локалном развоју (Dašić et al., 2020). Према попису из 2022. године (РЗС, 2024), у сеоским срединама (остала насеља) живи 38% становништва Србије.

Многим селима у Србији, посебно у планинским пределима југа и југоистока, прети нестанак због демографског опадања. Ипак, пример села Врмца показује да применом дигиталних технологија села могу оживети и преокренути негативне демографске трендове. Рурално средиште у селу Врмца привлачи младе досељенике из градова и иностранства својим активностима и подршком локалној заједници, што доприноси демографском расту (Manasijević et al., 2019). Основан 2010. године, Хуб се бави руралним развојем, еко-туризмом и домаћом радиношћу, а заједно са локалним партнерима ради на очувању природе и традиције кроз друштвено одговорне пројекте. Такође, основан је Центар за друштвено одговорно предузетништво, који има за циљ побољшање живота у руралним срединама кроз креирање и развој друштвено одговорних идеја. Ово удружење је у сарадњи са месном заједницом Врмца објавило приручник „Екосело – модел за ревитализацију села“, чији је садржај везан за органску производњу хране, еко-градњу, систем снабдевања енергијом, локално предузетништво са инклузијом жена, екотуризам и друге одрживе иницијативе (Manasijević et al., 2019).

Програми будућег развоја сеоских општина истичу пољопривреду, шумарство, мала предузећа, туризам и културне активности као кључне

области фокуса (Стратешки план општине Црна Трава, 2012). Ревитализација напуштених школа може подржати ове секторе обезбеђивањем објеката за сезонске раднике, прерађивачких центара и нових културних и туристичких активности. На пример, школске зграде могу да послуже за биолошки узгој стоке, сушаре за печурке или уметничке колоније. Ове трансформације не само да би унапредиле економију, већ би помогле и очувању историје образовања и традиционалног занатства кроз музеје и културне просторе (Momčilović Petronijević et al., 2018). Пренамена пропадајућих школских зграда могла би повећати животни стандард, супротставити се депопулацији и подстаћи ревитализацију заједнице.

Рурални туризам има за циљ да обезбеди додатну зараду сеоском становништву, побољша животни стандард и смањи одлив младих из руралних подручја. У условима урбанизације и индустријализације, све више туриста тражи мирна подручја са очуваном природом, здравом храном и чистим ваздухом, што рурална подручја и салаши у Војводини могу понудити. Иако препознат као потенцијал за развој и међународни бренд, рурални туризам у Војводини је још увек у почетној фази (Hrabovski-Tomić, 2004).

Велики удео анализираних села ускоро би могао бити напуштен. Србија је крајем прве деценије 21. века имала 1961 село без становника, што указује на озбиљне демографске проблеме и одумирање руралних подручја (Radivojević et al., 2024). Географско брендирање, у комбинацији са стратегијама попут развоја туризма и органске пољопривреде, може бити ефикасан начин за ревитализацију села и борбу против депопулације. Пре дискусије о ревитализацији напуштених простора, требало би размотрити њихову делимичну или потпуну поновну употребу (Milošević et al., 2010). Број становника и старосна структура у овим областима откривају да будући напори да се ови простори искористе не могу укључивати активности које захтевају интензиван рад или значајне ресурсе, чак и ако су природни услови повољни (Milošević et al., 2008). Уместо тога, препоручују се алтернативне употребе ниског интензитета, као што су органска пољопривреда, шумарство, сточарство, сакупљање шумских производа и лековитог биља, сеоски туризам, рекреативне активности, школе у природи, уметничке колоније и ловни туризам (Živanović et al., 2022). У Србији се коришћење напуштених простора у потпуности ослања на индивидуалне напоре, при чему бивши становници или њихови потомци повремено посећују викендице, малу пољопривреду или годишња окупљања, а сви они остају неформални и ниског интензитета.

Један од примера добре праксе развоја сеоског туризма у Србији јесте пројекат финансиран од стране Министарства пољопривреде, шумарства и водопривреде, који се односи на доделу подстицаја за развој пољопривреде. Домаћинства која уз пољопривреду развијају и сеоски туризам остварују бруто приход од 2.000 до 10.000 евра годишње (Гајић et al., 2020). У овом пројекату учествују и Министарство економије и регионалног развоја, дијаспора, Туристичка организација Србије и више од 40 туристичких организација општина и градова и удружења предузетника (Свијановић & Гајић, 2020). Поред развоја туризма и пољопривреде, циљ оваквих пројеката је и промоција мултифункционалности сеоске привреде, као и бољи материјални положај пољопривредника, развој села и запошљавање младих (Tosun, 2006).

9. СИНТЕЗА ПРИКАЗАНИХ РЕЗУЛТАТА И ДАЉЕ СМЕРНИЦЕ

Природа и човек, као њен неодвојиви део, налазе се у међусобној спрези утицаја, који могу бити двојаког карактера – позитивни и негативни. У овој монографији анализирани су одређени социоекономски показатељи и њихов тренд током последњих пет деценија у изабраним насељима југоисточне Србије. Економски фактори представљени су кроз пољопривредно становништво и сточни фонд, с обзиром на то да је пољопривреда једна од основних одлика сеоских насеља. Уочава се да у многим селима ова категорија становништва нестаје. У бујичним сливовима Грделичке клисуре спроведен је велики број противерозионих радова, што представља позитиван утицај човека на животну средину. Почетком друге половине 20. века у овом делу Србије владала је аграрна пренасељеност, јер је већина становништва била ангажована у пољопривреди, односно ратарству и сточарству. Обрадиве површине шириле су се на рачун шума, ливада и пашњака, што је довело до појаве екцесивне ерозије, имајући у виду да су природни услови већ били погодни за њен развој. Угрожени су били не само људи, већ и путна и железничка инфраструктура од међународног значаја. Од 1927. године изводе се противерозиони радови, најпре у сливу Калиманске реке, што је резултирало смањењем интензитета ерозије са екцесивног на слабији ниво.

Највећи број анализираних насеља припада општинама Лесковац и Владичин Хан, док су само два насеља у општини Врањска Бања. Лесковачки крај сврстава се у III категорију пољопривредних региона, коју карактеришу слаба насељеност, неповољни демографски трендови, недовољно развијена инфраструктура и висок степен сиромаштва, нарочито у руралним подручјима (Стојковић и др., 2011). Почетком 21. века, ова општина обухвата 59.000 ha пољопривредног земљишта, што чини 57% укупне површине, при чему је 87% тих површина обрадиво. Општина Владичин Хан има нешто мањи удео пољопривредног земљишта (48%), док шуме покривају трећину територије општине Лесковац, и готово половину општине Владичин Хан (Стојковић и др, 2011; Општина Владичин Хан, 2021).

Педесетих година 19. века, проучавана села припадала су Врањском пашалуку и била су под турском влашћу. Насељавање виших предела и депопулација нижих подручја углавном су били последица бекства у хајдуке и миграција ка Србији (Николић, 1965). Због политичко-историјских околности, депопулација је била израженија у долинским него у планинским селима, изузев Кукавице, из које је и тада

становништво одлазило. Данас је тренд обрнут – депопулација је израженија у планинским селима. У проучаваним селима број становника растао је до средине педесетих година 20. века, када је достигнут максимум аграрне пренасељености, након чега је уследила депопулација. Основни узроци овог процеса су: низак новчани доходак, недовољан за подмирење основних животних потреба; лоши животни услови (мали и некавалитетни стамбени објекти, неразвијена саобраћајна инфраструктура, недостатак санитарно уређених септичких јама и система за пречишћавање отпадних вода у насељима); те измене у друштвено-економским односима које су довеле до напуштања села (Златић, 1985). Анализа механичког кретања становништва указује на промене у структури аутохтоног и досељеног становништва, исељавање из села у градове, различите динамике миграција, као и повећање дневне просторне мобилности радне снаге, ученика и студената (Стаменковић, 1995). У Врању је највећи број дневних миграната из околних насеља истоимене општине, а највише из Врањске Бање. Десет од тринаест општина Јужног Поморавља спада у економски најнеразвијеније у Србији, што се огледа у мањем обиму страних инвестиција (Babović et al., 2016a) у односу на друге регионе, као и у недовољном броју квалификоване радне снаге за високо-технолошке индустрије.

Један од највећих социјалних проблема у општини Лесковац је недостатак канализационе мреже у бројним приградским насељима. Насеља Грделица и Предејане имају канализацију, али не и постројење за пречишћавање отпадних вода, које се стога директно испуштају у водотокове (Стојковић и др., 2011). У општини Владичин Хан, градско насеље обухвата једну трећину становништва, а остатак живи у сеоским насељима. Градски водовод покрива град и 11 села, што чини две трећине становништва општине, док преостала једна трећина користи воду из извора и бунара, која није под санитарним надзором. Села Гариње, Островица, Кукавица, Копитарце, Доње Јабуково и Горње Јабуково нису прикључена на водоводну мрежу и немају санитарну инфраструктуру.

9.1. Класификација насеља према потенцијалима

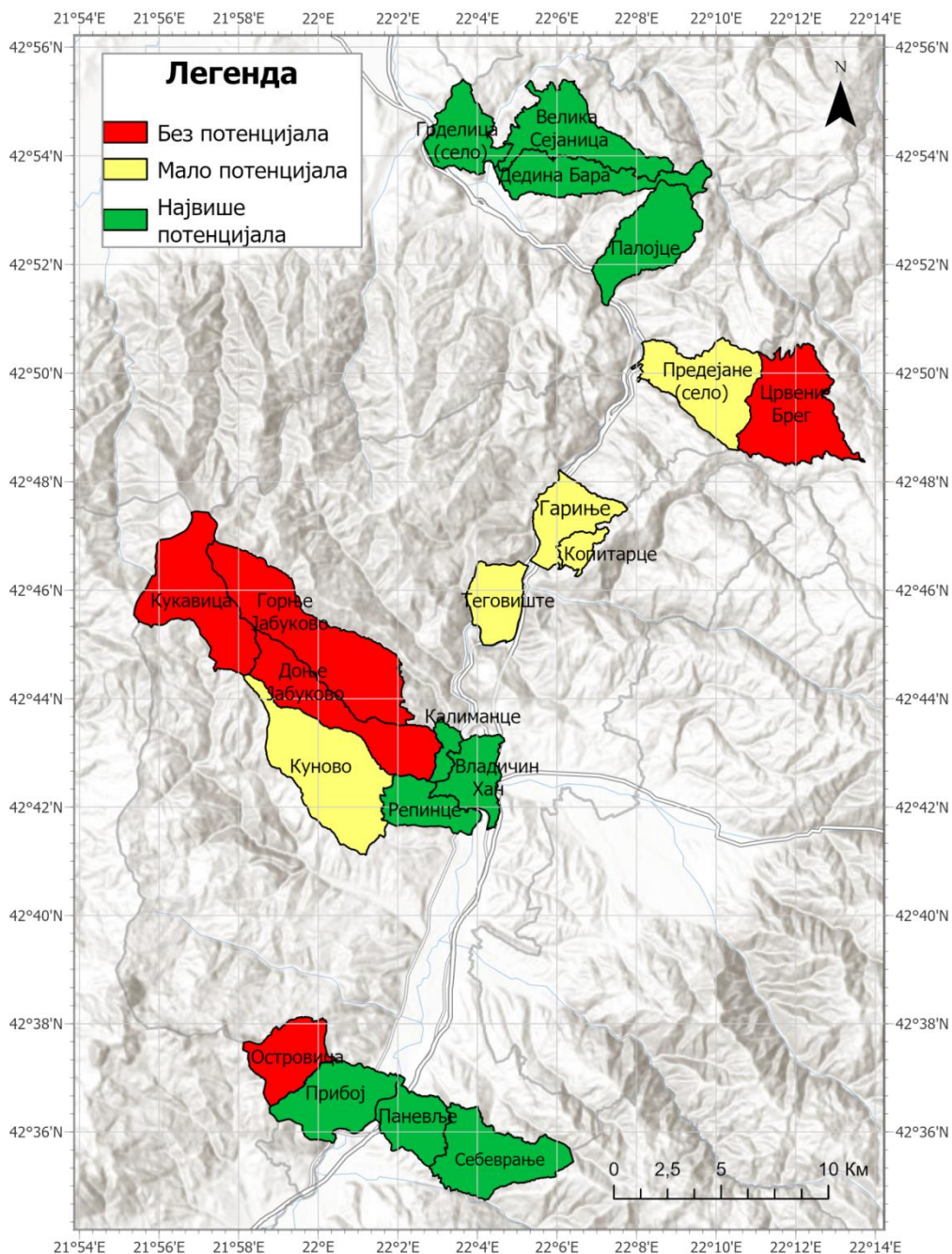
Овим уводним делом приказана је ретроспектива друштвених и економских услова у протеклим деценијама овога краја. На основу досадашњих анализа изабрани су основни социо-економски показатељи, који представљају потенцијал одређених насеља за даља улагања и развој. Селектовани показатељи су:

- удео омладине у укупном становништву као индикатор одрживости насеља;
- школска спрема (проценат становништва са основном школом, као и са стручном спремом, односно стручњаци у некој области);
- удео пољопривредног становништва као показатељ виталности руралне економије; и
- удео активног становништва и запослености као мера економске снаге насеља.

Коришћени су подаци пописа 2022. године, сем података о пољопривредном становништву које је преузето из пописа 2011. године, јер новији из 2023. нису упоредиви. Као главни показатељ узет је удео омладине у укупном становништву, затим кв и вкв становништво, а потом и проценат становништва које обавља занимање и проценат пољопривредног становништва. На основу ових параметара, насеља су категорисана у три групе (карта 2):

- насеља са највише потенцијала за улагање,
- насеља са мање потнецијала за улагање и
- насеља без потенцијала за улагање.

Након детаљне анализе социо-економских података по насељима, овде је извршена синтеза резултата за три групе насеља. Идентификовано је 10 од укупно 20 насеља која имају потенцијал за улагање, док су у претходном поглављу представљени примери добре праксе из других држава, као и из Србије. Главни допринос ове монографије огледа се у идентификацији специфичних насеља са развојним потенцијалом, која захтевају додатну подршку, као и у предлагању примера добре праксе који се могу применити на издвојене области. Иако пет насеља има мали потенцијал за развој, то не значи да у њих не треба улагати уколико се укаже одговарајућа прилика. Међутим, за то би било потребно значајно више труда, а истовремено су ограничени људски ресурси као један од кључних развојних фактора.

Карта 2. Класе изучаваних насеља према потенцијалима

9.1.1. *Насеља са највише потенцијала*

Депопулација у овим насељима није отпочела истовремено. У Паневљу, Себеврању и Калиманцу бележи се континуирани пад броја становника од 1971. године, док је у Дединој Бари и Палојцу овај процес започео 1991. године. У другим насељима депопулација је почела касније, тек од 2011. године – у Грделици, Великој Сејаници, Репинцу, Прибоју и Владичином Хану. Од свих анализираних насеља, само Паневље, Владичин Хан и Калиманце имају 20–23% становништва које припада демографској младости, што је сваки пети становник. Остала насеља у овој групи имају 16–19% становништва старости до 19 година. Највећи удео становништва са квалификованом или висококвалификованом стручном спремом (18–26%) забележен је у Прибоју, Палојцу, Великој Сејаници, Дединој Бари, Грделици, Себеврању и Репинцу. У овим насељима 18–32% становништва има завршену основну школу, док је мањи проценат становника завршио вишу (1–5%) или високу (1–12%) школу. Ови подаци указују на одређени потенцијал који би се могао развијати. Највећи удео пољопривредног становништва, у овој групи, забележен је у Владичином Хану, где четвртина становника ради у пољопривреди. Слична ситуација је и у Паневљу (22%), док је у осталим селима овај удео значајно мањи (3–14%). У Калиманцу, Палојцу и Себеврању, према попису из 2011. године, пољопривреда је практично угашена, што би могло бити случај и у другим селима према резултатима пописа из 2022. године. Ипак, у овим насељима постоје могућности за развој туризма и других привредних грана. Калиманце је једно од насеља са највише омладине, а Палојце и Себеврање имају највише становништва са завршеном основном школом и кв и квк школом у овој групи насеља. С друге стране, Владичин Хан, Грделица и Репинце имају највише висококвалификованих кадрова и могли би да постану центри развоја ове области. Демографски потенцијали би морали бити усклађени са природним и културно-историјским знаменитостима овог краја. Када је реч о запослености становништва, односно уделу становништва које активно обавља занимање, могу се издвојити две подгрупе у оквиру ове анализиране групе насеља. Прву подгрупу чини шест насеља – Репинце, Владичин Хан, Прибој, Грделица, Калиманце и Паневље – у којима 30–40% становника припада категорији запослених, што значи да је у просеку сваки трећи становник економски активан. Другу подгрупу чине Дедина Бара, Палоје, Себеврање и Велика Сејаница, где је удео запосленог становништва нешто нижи, између 20% и 26%. Конкретно, у Дединој Бари запослен је сваки четврти становник, док је у Палојцу, Себеврању и Великој Сејаници

запослен сваки пети. Осим тога, удео издржаваног становништва у овом региону је значајан. Анкетни подаци потврђују да су пензије мале, а привреда недовољно развијена, што указује да је ово један од економски најугроженијих крајева Србије.

9.1.2. Насеља са мало потенцијала

У Кунову, Теговишту и Предејану број становника опада од 1971. године. Једини изузетак био је попис из 2002. године у Предејану, али је пораст био минималан. У Гарињу је смањење броја становника приметно од 2011. године, док је у Копитарцу започело 1981. године. Копитарце је у посебном ризику од гашења, јер у њему живи свега 28 становника. По овоме се може сврстати и у трећу групу, односно насеља која немају потенцијала, али се по осталим селектованим параметрима разликује од те групе и сматра се да се уз много улагања може поправити економска, а потом и демографска ситуација.

Проценат омладине у овим насељима креће се између 11% у Кунову и 15% у Гарињу, што значи да млади чине тек седмину до деветину становништва. Удео становника са кв и вкв износи од 11% у Копитарцу до 17% у Предејану, док 21–33% има основну школу. Вишу или високу школу завршило је свега 2–4% становништва. Постоји трећина до половина школованог становништва с којим се може радити на даљем усавршавању и развоју овог краја. Ова насеља могу се поделити у три групе према уделу пољопривредног становништва. Прва група су села у којима од 2011. нема пољопривредног становништва и то су Копитарце и Предејане. Друга група су Гариње и Теговиште у којима је истовремено било 4–6% становништва које се бавило овом граном привреде. С обзиром на однос активног и издржаваног пољопривредног становништва од пре више од деценије и друге демографске трендове, постоји могућност да ће резултати последњег пописа показати да је и у овим селима проценат близак или једнак нули. Једино се издваја Куново, где 85% становништва ради у пољопривреди, по чему је на првом месту у односу на свих 20 изучаваних насеља и то представља важан развојни потенцијал. Поред свих наведених ограничавајућих фактора, Куново има далеко више сточног фонда у односу на остала изучавана насеља, па би било непромишљено дозволити да се такав пољопривредни потенцијал не искористи, јер опстаје свих претходних деценија у различитим социо-економским условима. Удео запосленог становништва се креће од 14% у Копитарцу до 32% у Гарињу.

9.1.3. *Насеља без потенцијала*

Када се каже без потенцијала, мисли се пре свега на демографски, а затим на економски потенцијал, док природни потенцијали постоје и они нису предмет ове монографије. Ова група обухвата села Горње Јабуково, Доње Јабуково, Кукавицу, Островицу и Црвени Брег. Реч је о планинским селима у којима је депопулација започела раније него у другим местима. У свим насељима је опадање броја становника константно, с тим да је у Црвеном Брегу почело од 1971. године, док је у осталим селима овај процес започео 1948. или 1953. године. У Горњем Јабукову и Доњем Јабукову има по 50–60 становника, док у осталим селима живи 3–5 становника. У тим насељима нема младог становништва, а у Островици и Црвеном Брегу сви становници су пензионери. У Кукавици је становништво нешто млађе, а у Горњем Јабукову и Доњем Јабукову демографска младост чини 2–4%, што је занемарљиво у односу на укупан број становника. Кукавица, Островица и Црвени Брег немају становништва са кв и вкв стручном спремом. У Кукавици нико нема завршену основну школу, док их у Црвеном Брегу има 20%, а у Островици 75%, али с обзиром на мали број становника, ти подаци су без значаја. У Горњем Јабукову свега 2% становника има кв и вкв, док их је у Доњем Јабукову 12%, али тамо је свега 21% завршило основну школу, а у Горњем Јабукову 31%, па је укупан број школованих сличан. У Горњем Јабукову је 2% становника завршило вишу и 4% високу школу, док је у Доњем Јабукову 2% завршило високу школу. У претходном поглављу наведено је да је у три насеља апсолутни број становника мали и да су готово сви пензионери, па је сувишно анализирати економску структуру становништва. Горње Јабуково и Доње Јабуково спадају у патуљаста насеља, јер имају мање од сто становника, а запосленост је веома ниска (9-21%). С обзиром на мали број активног становништва које обавља и претходно наведене демографске карактеристике, ова насеља немају социо-економских потенцијала за даљи развој.

Анализа свих насеља показује да је значајан део радно способног становништва напустио рурална подручја, остављајући иза себе углавном старију популацију. Потребно је креирати повољне услове за повратак младих кроз субвенције и подршку за покретање сопствених послова. Смањење броја домаћих животиња указује на недостатак финансијских и техничких средстава, па је неопходно увести посебне програме повољних кредита и техничку подршку за пољопривреднике. Комбинацијом традиционалних и савремених приступа могуће је оживети пољопривреду и допринети економском и демографском опоравку

региона. Поред тога, туризам представља значајну прилику за развој, јер би могао донети нова радна места, популаризовати овај крај и позитивно утицати на демографске трендове.

9.2. Остали потенцијали анализираног подручја

9.2.1. *Морфолошки и еколошки потенцијали*

Природни потенцијали за развој туризма, укључујући различите његове видове као што су агротуризам, сеоски туризам, екотуризам и авантуристички туризам, од значаја су за овај крај. Природне атракције попут клисура, планинских врхова, језера и пећина погодне су за обилазак, едукацију и различите активности (слика 5). Проучавана насеља налазе се на простору Грделичке клисуре и Врањске котлине. Ове две морфолошке целине смештене су у југоисточном делу Србије и чине део Јужног Поморавља. Грделичка клисура, дуга 28 km, повезује Владичин Хан на југу и Грделицу на северу, док се Врањска котлина, дуга 30 km, простира од Владичиног Хана на северу до Бујановца на југу. Грделичка клисура је испресециана бујичним токовима и у прошлости је била позната по интензивној ерозији. Антиерозиони радови су знатно смањили њен обим, омогућавајући локалном становништву нормално свакодневно функционисање, односно стабилнију инфраструктуру и мању изложеност бујичним поплавама. Морфометријске карактеристике сливова показују да нису велики по површини, али су представљали озбиљну опасност за путеве, пруге, куће, обрадиве површине, сточни фонд, а пре свега за људе.

Највише тачке у региону су врх Влајна (1442 m) на планини Кукавици и Чемерник (1638 m), док је најнижа тачка у долини Јужне Мораве (280 m). Планине су део Српско-македонске масе (Dimitrijević, 1995; Димитријевић, 1996), и одликују се значајним биодиверзитетом, укључујући резерват „Кукавица“ са заштићеном златном буквом. Геолошки, ово подручје обилује старим стенама и седиментима који сведоче о еволуцији региона од јуре до креде (Јовановић, и Срећковић-Батоћанин, 2009). Врањска котлина настала је услед тектонских покрета и језерских фаза током олигоцена. Јужна Морава је формирала алувијалну раван, док су флувијалне и абразионе терасе доказ некадашњих језерских циклуса. Падине планина и бујични сливови представљају потенцијану опасност за инфраструктуру и становништво.

Слика 5. Пејзаж изучаваног подручја

Врањска котлина је окружена планинама које су део општине такође – Кукавица (1442 m) на северозападу, Чемерник (1638 m) на североистоку, Облик (1310 m) и Грот (1327 m) на југозападу и Варденик (1 876 m) на југоистоку. Природне туристичке атракције Пчињског округа су још и Бесна Кобила, Варденик, Дукат и Миљевска планина, Власинска висораван са језером, Илинска пећина, клисура реке Врле, Казанђол кањон, Дамјаник водопад, Драговиштица, Пчиња и Божичка река (Marić Stanković, 2022). Све оне могу бити комплементарни елементи туризма проучаваних насеља и подстицати проеколошко понашање (Demirović et al., 2025).

9.2.2. Инфраструктура као потенцијал и ограничење

Инфраструктура је саставни део циља 9 Агенде 2030, али њени бенефити превазилазе сам циљ (Department for Sustainable Development, 2013). Њен утицај је евидентан у 121 од укупно 169 таргета одрживог развоја, што чини готово три четвртине укупних таргета (Thacker et al., 2019). Инфраструктура је предуслов за економски и социјални опоравак неразвијених постиндустријских региона, али њена ефикасност зависи од

пратећих политика усмерених на смањење незапослености, побољшање образовања и услова становања (Mathur, 1999).

Јован Цвијић (1922) је у делу Балканско полуострво и јужнословенске земље описао Моравско-вардарску удолину као кључну саобраћајну и трговинску артерију Балканског полуострва. Ова уздужна комуникација повезује Београд са Солуном и Истанбулом, пратећи историјски пут *Via militaris*. Природна конфигурација удолине омогућила је развој железничке и друмске инфраструктуре. Данас кроз Моравско-вардарску удолину пролази Коридор 10, који повезује Ниш и Београд на северу са Скопљем на југу, а преко рачвања води и ка Приштини и Софији. Иако је овај коридор добро развијен, локална инфраструктура у Јужном Поморављу (Службени гласник РС, 83/10) је у лошем стању, а број граничних прелаза са суседним државама недовољан. Општина Владичин Хан представља важно саобраћајно чвориште, кроз које пролазе државни и регионални путеви, као и електрифицирана железничка пруга која спаја Београд са границом Северне Македоније. Такође, аутопут Е-75 пролази кроз ову општину, чинећи је делом значајног европског коридора.

Према просторном плану Јужног Поморавља, подручје се дели на четири руралне висинске зоне, од брежуљкастих и долинских предела (200-350 m) до планинских подручја изнад 800 m. Први и други тип доминирају у Пчињском округу, док су претпланинске и планинске области чешће у Јабланичком округу. Ова подела илуструје разноликост терена и његов утицај на развој саобраћаја и инфраструктуре у региону.

Анкетирање приказано у овој монографији потврђује да су главни путеви у задовољавајућем стању, док сеоски путеви често недостају. Испитаници истичу да је лоша локална инфраструктура један од главних разлога напуштања села у потрази за бољим животним условима. Додатна улагања у локалну инфраструктуру неопходна су како би се подстакло привредни раст и социјални развој у овом региону.

9.2.3. Начин коришћења земљишта

Истраживања Института за економику пољопривреде у Београду (1956–1959) показала су да је пољопривреда у југоисточном делу Србије била неразвијена, технички заостала и угрожена нерегулисаним токовима река, што је често доводило до поплава. Главни проблеми били су лоши природни услови, исцепканост парцела, пољопривреда у брдским и планинским крајевима са нагибом, недостатак финансија и непланско крчење шума (Богдановић, 1961). Такође, сточни фонд је био превелик за површину на којој се налазио што је доприносило ерозији земљишта и пашњака.

Од 1889. до 1956. значајно су повећане површине под ораницама, нарочито у планинским крајевима, док су шуме и пашњаци смањени. Број домаћинства такође је порастао (60%) и то највише у планинском крају. Од 1961. до 1981. бележи се смањење површина под њивама, док је повећан број воћњака и ливада. С друге стране, пашњаци и шуме остали су мање-више на истом нивоу или су забележили мања смањења. Највеће смањење површина под њивама било је у планинским насељима Островици (30%) и Кукавици (22%), док су површине под воћем повећане десет пута у Кукавици и више него двоструко у Горњем Јабукову (Златић, 1983). Површине под шумама су у свим насељима незнатно смањене (1–5%). Квалитет земљишта је 1981. био лошији него двадесет година раније.

До 2012. године приметан је велики пад коришћења земљишта за пољопривреду, уз благи пораст воћњака и ливада. Истовремено је приметно смањење површина под пашњацима и виноградима, као и опадање квалитета земљишта. У селима Кукавица и Островица, површине под ораницама и пашњацима смањене су више од 80%. Калиманце, са 114% већом површином обрадивог земљишта, је изузетак. Такође, Куново, Прибој и Паневље бележе увећање површина под ораницама за око трећину. Са друге стране, у Црвеном Брегу је, у другој деценији 21. века, остало свега 5% некадашњег пољопривредног земљишта које се обрађује (ораница 13%), а у Грделици и Предејану 10%. Површине под воћњацима су у осам села смањене 2012. у односу на две деценије раније, док се у осталим насељима бележи незнатно повећање. Ливаде су биле веће по површини, највише у Себеврању (321%) и Калиманцу (194%), али и у Гарињу, Горњем Јабукову, Репинцу, Копитарцу, Кунову и Паневљу. Највеће повећање површина под пашњацима забележено је у Кукавици, у Владичином Хану је незнатно, док је у осталим насељима присутан тренд смањења.

Подаци РЗС указују на недостатак детаљних података о шумама на нивоу насеља за дугорочне периоде, те подаци постоје само за 2012. годину. Још веће ограничење је што се ти подаци односе само на површине које припадају газдинствима која су анкетирана у Попису пољопривреде, али не и на укупне површине под шумама. Генерално, резултати истраживања указују на значајне промене у начину коришћења земљишта током последњих неколико деценија, са трендом смањења пољопривредних површина и опадања квалитета земљишта. Према тим подацима, највише површина под шумама било је у Палојцу (192 ha), Островици (172 ha) и Теговишту (113 ha), док су површине у осталим насељима мање од 100 ha и најмање су у Дединој Бари (17 ha), Великој Сејаници (12 ha), Грделици (11 ha) и Копитарцу (5 ha).

Према подацима за 2022. годину, у општини Лесковац пошумљено је 10,5 ха у шуми и 6 ха у другим областима, док је посечено 72.070 m³ просечне дрвне запремине. У Врањској Бањи није ништа посађено, а посечено је 5.460 m³ просечне дрвне запремине. Такође, у Владичином Хану није ништа посађено, док је посечено 36.620 m³ просечне дрвне запремине (РЗС, 2023).

Истраживања показују значајне промене у коришћењу земљишта у југоисточном делу Србије, са смањењем пољопривредних површина и опадањем квалитета земљишта, што указује на потребу за одрживим приступом земљишту и природним ресурсима. Одрживо управљање земљиштем подразумева рационалну и дугорочну употребу земљишних ресурса кроз праксе које очувавају његову продуктивност, спречавају деградацију и доприносе еколошкој, социо-економској и климатској одрживости. Иако су неке области забележиле повећање површина под воћњацима и ливадама, тренд смањења пашњака и шумских површина остаје забрињавајући.

9.2.4. Биљни и животињски свет као потенцијал развоја туризма

На планини Кукавици, на висинама од 670 до 1175 m, налази се резерват природе Кукавица познат по добро очуваним буковим шумама, старим око 140 година. Ове шуме, типа прашуме, су признате као природно добро Србије. У оквиру резервата истичу се три типа букових шума: типична планинска шума букве (која доминира и која је најбоље очувана), шума са слабо развијеним зељастим покривачем и ацидофилна шума са бекицама (стадијум у деградацији планинске шуме букве на неповољним стаништима) (Томић и др., 2000). Сваки тип шума има специфичну флору, од којих су неке врсте показатељи деградације изазване људским утицајем (Остојић и др., 2010; Matović, 2019).

На Чемернику, другом значајном подручју у близини, преовлађују букове шуме које се разликују по надморској висини и стаништима. Највише су заступљене брдске, планинске, субалпијске и ацидофилне шуме букве (Ćirković, 2005). Поред њих, јављају се шуме храста, сладуна и цера, али су често деградиране услед антропогених утицаја. У овом региону расту и ретке врсте, попут *Cosolida uechtritiziana* (жаворњак), која је заштићена у Србији и станиште јој је у клисури Дервен.

Животињски свет је разнолик, с богатом фауном риба, водоземаца, гмизаваца, птица и сисара. Међу угроженим врстама су сури орао, сиви соко, мишар, еја мочварица, мала ушара и кукумавка. На планинама Кукавица и Чемерник налазе се ловишта где се могу ловити срнећа

дивљач, дивље свиње и предатори. Ова ловишта припадају шумским газдинствима из Врања и Лесковца. Поред основних врста дивљачи, у ловиштима су заступљени зечеви, јаребице, фазани, јазавци, творови, лисице као и већи предатори попут вука и риса. Фауну овог краја чине и куне белице, куне златице, дивље мачке и дивљи голубови. Подручје је вредно због биодиверзитета и природних ресурса, али захтева сталну заштиту од деградације и очување природне равнотеже.

Потенцијали за туризам и развој у овом региону су изузетни, посебно у области екотуризма, захваљујући очуваним природним ресурсима попут букових шума, богате флоре и фауне, те ловачких подручја. Очување природних станишта је велики изазов данашњице (Matović, 2019). Планине Кукавица и Чемеринк нуде могућности за развој активности као што су пешачење, посматрање дивљих животиња, лов, као и едукативни туризам усмерен на биолошку разноврсност, али је неопходно уложити у заштиту и очување ових природних добара како би се обезбедио одржив развој.

9.2.5 Културно-историјски потенцијали развоја туризма

Како су проучавана села махом била окренута пољопривредној производњи и нису економски развијена, не постоје одржавани културно-историјски споменици. У неким насељима, као што су Предејане и Себеврање, налазе се остаци старе цркве као значајне знаменитости. То може послужити као допуна еко-туризму или неком другом облику туризма, јер у овим крајевима постоје добри природни потенцијали, као и гастрономија. С друге стране, у околним селима и градским центрима се издвајају културно-историјски споменици и бројне манифестације које су пример комплементарног туризма.

Врањска Бања је позната по најтоплијој минералној води у Европи, са температуром од 94°C до 110°C. Ова вода, која тече из десетак природних извора брзином од 140 литара у секунди, није цењена само због топлоте, већ и због својих изузетних лековитих својстава. Ефикасна је у лечењу реуматизма, неуролошких поремећаја, посттравматских стања, проблема са варењем, као и гинеколошких и кожних обољења (Stojanović, 2018).

Врање је познато по специфичном фолклору и музици, који су од 2012. године део нематеријалног културног наслеђа Србије. У овом граду и околини налазе се значајни културно-историјски споменици, као што су археолошко налазиште Давидовац, тврђава Марково Кале, турски хамам, кућа Боре Станковића, Бели мост, Баба Златина улица, Пашин конак, и црква Свете Петке (Marić Stanković, 2022). Мали смештајни капацитети представљају ограничавајући фактор за развој туризма у овом крају. У

Врању постоје три хотела – један са четири звездице (90 кревета), један са три звездице (44 кревета) и један са две звездице (50 кревета) – као и 14 пансиона или апартмана који нуде смештај са доручком, укупно располажући са 362 кревета. У селима Суви Дол и Ранутовац налазе се апартмани и собе са 53 кревета, који нуде ноћење са доручком, док планинарски дом у селу Крива Феја има капацитет од 80 лежаја. У Владичином Хану постоје три објекта за смештај са доручком (62 лежаја) и пансионски смештај са 33 лежаја. У селу Џеп, у близини овог града, налази се мотел са 22 лежаја, а у селу Прекодолце пансионски смештај са доручком има 9 лежаја (Министарство трговине, туризма и телекомуникација, 2023). Осим природних лепота, Врањска Бања је домаћин годишњег фестивала „Дани каранфила“, који представља традиционалне производе из региона. Ипак, ова бања се суочава са бројним изазовима, укључујући недостатак квалитетног смештаја и иновативних туристичких иницијатива. Због тога је туристички сектор у овом крају неразвијен, искоришћеност капацитета је мања од 30% (Stojanović, 2018). Врањска Бања остаје недовољно искоришћен туристички потенцијал југа Србије, са великим могућностима за развој у природном и туристичком смислу.

Лесковац је град са бројним туристичким потенцијалима, који укључују археолошке локалитете као што су Царичин град, Хисар, Скобаљић град, некропола у Малој Копашници и Градац у Злокућану, који још увек нису у потпуности истражени. Културно-историјски споменици у овом крају обухватају Оџаклију, конак у Рудару, манастир у Јасуњи, кућу Боре Димитријевића Пиксле и кућу Шоп Ђокића, као и друге значајне објекте у Јабланичком округу, који могу бити занимљиви туристима (Petković & Stamenković, 2016). У Врању се одржавају бројне туристичке манифестације, као што су Савина недеља, Борина недеља, Борини дани позоришта, Дани Врања, Врањски планинарски маратон, Мај месец музике, Златна фрула југа Србије, Дани каранфила, Златни пуж, Међународна ликовна колонија Врање и Етно сајам (Марић Станковић, 2022).

Ако анализирамо индекс промене економских индикатора, уочава се да је за период 2011–2002. године вредност овог индекса за секундарни сектор у Јабланичком округу износила 59, а за туризам 85. У Пчињском округу индекс за секундарни сектор био је 60, док је за туризам износио 76 (РЗС, 2004, књ.6; РЗС, 2014, књ.15). Резултати за секундарни сектор су испод државног просека, а уочава се пад у свим окрузима. С друге стране, резултати у области туризма за Јабланички и Пчињски округ такође су испод републичког нивоа, али је индекс мањи од 100 у 13 од укупно 29 статистичких области. Такође, може се анализирати промет страних

туриста кроз промене у броју туриста и броју ноћења у одређеним временским периодима. У међупописном периоду 2002–2011. Јабланички округ је био око просека у односу на остале округе, са индексом промене броја туриста од 230 и индексом промене броја ноћења од 209, што је једна од најнижих вредности у земљи. У Пчињском округу су резултати били још слабији – индекс промене броја туриста, за исти временски период, износио је 154, док је индекс промене броја ноћења био 145 (РЗС, 2004; РЗС, 2012). Слични трендови настављени су у периоду 2007–2016. Индекси показују раст вредности, али су за Пчињски округ и даље међу најнижим, док је Јабланички округ остао близу просека. Истовремено, индекс промене броја туриста у Јабланичком округу износио је 197, а индекс промене броја ноћења 217. У Пчињском округу индекс промене броја туриста био је 167, док је индекс промене броја ноћења износио 134 (РЗС, 2008; РЗС, 2017). Из наведене литературе јасно се види да највећи број туриста и највећи број ноћења у ова два округа припадају Лесковцу и Врању, што додатно указује на недовољно развијен туристички сектор у осталим насељима. У јужној и источној Србији број запослених у туризму смањен је за 23% у периоду 2002–2011, што није изненађујуће с обзиром на то да је ово најмање развијени део земље, са највећом депопулацијом и општим трендом смањења запослености (Micić, 2018).

Рурални туризам, који обухвата еко-туризам и зелени туризам представља значајан потенцијал за развој руралних подручја (Komprula, 2014). Ови облици туризма омогућавају економску диверзификацију, повећавају запосленост у селима и доприносе очувању локалних заједница (Jeong et al., 2014). Ипак, постоје бројни изазови, као што су недостатак туристичке инфраструктуре, ресторана, забавних садржаја и локалних производа повезаних са туризмом. С друге стране, ови недостаци представљају могућности за развој малих и средњих предузећа која могу допринети локалној економији (Erdelji et al., 2013). Постоје примери добре праксе и за другачије врсте туризма за које постоји потенцијал у овом делу Србије, као што је индустријски туризам. Лесковац, познат као „српски Манчестер“, био је некада центар текстилне индустрије. Градови попут Манчестера (Велика Британија), Прата (Италија), Тампереа (Финска) и Либереча (Чешка) успешно су претворили своја некадашња фабричка постројења у музеје и тако понудили нешто другачије и занимљиво туристима. Сличан приступ примењен је и у селу Стројковац код Лесковца, где је прва текстилна фабрика у Србији адаптирана у музеј текстила (Ilić, 2019).

Регион југоисточне Србије поседује значајан туристички потенцијал, захваљујући природним лепотама, културно-историјским споменицима и

традиционалним манифестацијама. Врањска Бања, са својим минералним водама и лечењем разних болести, као и градови попут Врања и Лесковаца, са богатом историјом и фолклором, пружају основе за развој туризма. Међутим, недостатак инфраструктуре и квалитетног смештаја представљају главне препреке за максимално искоришћење ових потенцијала. Развој руралног и еко-туризма може бити кључан за економски напредак, али је потребно побољшати туристичку понуду, укључујући активности, ресторани и сувенири. Са одговарајућим улагањем у инфраструктуру и промоцију, ова регија може постати важна туристичка дестинација која привлачи посетиоце и доприноси развоју локалне економије.

9.2.6. Гастрономија као део туристичке понуде

Гастрономија је важан аспект еко-туризма, али и других облика туризма. Кухиња југоисточне Србије одражава богатство балканских утицаја, обликујући се под утицајем бугарске, турске и грчке традиције. Карактеристично за овај крај је коришћење свежег поврћа, нарочито паприке, која се узгаја у изобиљу (Duvnjak et al., 2014). Регион је познат и по роштиљу инспирисаном арапским методама припреме меса, а градови Ниш и Лесковац такмиче се за титулу „престонице роштиља“. Међу препознатљивим јелима су пуњене паприке, сарма у листовима винове лозе, кукурузни хлеб са павлаком, палента, разне врсте пита и шопска салата. Осим тога, регион је познат по воћним ракијама (од шљива, кајсија, дуња и крушака), као и по домаћим винима и природним соковима од вишања, боровница и малина. Винарство у југоисточној Србији има дугу традицију која датира још из римског доба. Данас у региону напредују аутохтоне сорте грозђа као што су Прокупац и Пловдин, а поједине винарије иновирају производњу, стварајући вина од вишања. Савремене винарије не само да производе квалитетна вина, већ и чувају традиционалне технике виноградарства, нудећи посетиоцима аутентично искуство (Duvnjak et al., 2014).

9.2.7. Доступност здравствених и образовних установа

Подаци о доступности здравствених и образовних услуга у локалним самоуправама, као што су Лесковац, Владичин Хан и Врањска Бања, указују на оптерећеност здравствених радника и ограничен избор школских установа у односу на развијеније општине. Додатно, проблем представља и њихова удаљеност од сеоских средина, као и старосна

структура становништва (Lović Obradović et al., 2022). Сви подаци су преузети из публикације Општине и региони у Републици Србији (РЗС, 2023) и односе се на 2022. годину.

У Лесковцу на једног лекара долази 309 становника, а у овој општини је запослено укупно 403 лекара, од чега 99 у области опште медицине. Порд тога, у Лесковцу раде и 32 стоматолога и четири фармацеута. Ситуација у Владичином Хану је значајно лошија – на једног лекара долази чак 607 становника, јер је укупно запослено само 29 лекара, од чега 15 из области опште медицине. У овој општини здравствену заштиту пружа и 5 стоматолога, али ниједан фармацеут. За Врањску Бању не постоје посебни подаци, већ само за Град Врање, а они су слични подацима за Лесковац. Наиме, у Врању је број становништва по једном лекару мањи, али је у Лесковцу запослено 65% више специјалиста. Разлике између урбаних и руралних средина у погледу здравствене заштите огледају се у квалитету услуга медицинског особља, удаљености становништва од најближе болнице, као и у доступности хитне помоћи и лекова (WHO, 2010).

Анализа података о образовању указује да број предшколских установа на нивоу општина износи 57 у Лесковцу, четири у Врањској Бањи и 11 у Владичином Хану. У школској 2021/2022. години у Лесковцу је у вртиће било уписано 2684 деце, о којима је бринуло 218 васпитача. У Врањској Бањи број уписане деце износио је 156, уз 15 васпитача, док је у Владичином Хану било 341 дете и 30 васпитача. Што се тиче основног образовања, у општини Лесковац постоје 82 основне школе, као и четири школе за ученике са сметњама у развоју. У Врањској Бањи налази се 11 основних школа, док их у општини Владичин Хан има 20, уз једну школу за ученике са сметњама у развоју. На нивоу средњег образовања, највећи број школа такође је у Лесковцу (11), затим у Владичином Хану (2), док их у Врањској Бањи нема. Средња школа за ученике са сметњама у развоју постоји само у Лесковцу, док је нема у друге две општине.

Неједнака доступност здравствених и образовних услуга захтева бољу дистрибуцију ресурса. Док Лесковац има значајно развијенију инфраструктуру, Владичин Хан и Врањска Бања су у неповољнијем положају, што је повезано са бројем становника и величином општине. Образовање је кључни фактор развоја, а у проучаваним местима, где је велики удео становништва са занатским (кв и квв) или само основним образовањем, постоји потенцијал за развој занатских и услужних делатности. Такође, један од стратешких приоритета треба да буде подршка програмима преквалификације и обуке младих, што би повећало њихов економски допринос заједници.

9.2.8. Пољопривреда као потенцијал и ограничење

Пољопривреда је један од најзначајнијих економских сектора и највећи послодавац у свету. Ипак, већина људи који живе у руралним подручјима и производе највећи део хране уједно чини и 80% глобално сиромашних (FAO, 2017). Одрживост пољопривреде зависи од целокупног екосистема, јер процес производње хране значајно утиче на природне ресурсе и животну средину. Истраживања показују да пољопривреда утиче на остваривање 12 од 17 ЦОР (UNEP, 2016), док неки аутори тврде да је она повезана са свим ЦОР и да има утицај на сваки од њих (Kanter et al., 2018). Ово указује на значај интегрисања одрживих пракси у пољопривредну производњу.

Пољопривреда у Србији прати глобалне трендове, али структура газдинстава није у потпуности прилагођена захтевима модерне производње, нарочито у контексту усаглашавања са законодавством ЕУ, што утиче на ефикасност сектора (Vapa Tankosić et al., 2023). Органски фармери суочавају се са бројним изазовима, укључујући одржавање производње, изградњу брэнда и администрацију, што може угрозити њихову дугорочну одрживост. У Србији постоје различити типови одрживих пољопривредних система, као што су пермакултура, биондинамичка пољопривреда, регенеративна пољопривреда, агроекологија и органска пољопривреда, при чему се ове методе често преклапају (Šeremešić et al., 2024). Њихов циљ је смањење негативног утицаја пољопривреде на животну средину и побољшање социјално-економских услова на локалном нивоу. Ипак, ови приступи су још увек у раној фази развоја и нису широко прихваћени. Иако је свест о потреби увођења одрживих метода висока, подручја која користе такве системе у Србији заузимају тек мали део обрадивог земљишта. Већи део производње оријентисан је на извоз, а недовољна подршка и едукација представљају значајне препреке за ширу примену одрживих пракси (Golijan & Sečanski, 2021). Пољопривреда доприноси одрживом развоју као оптималан модел за остваривање циљева одрживог развоја, јер омогућава праћење производње и има јасне системе за произвођаче и потрошаче. За разлику од других система, органска пољопривреда има специфичне циљеве и мултифункционалан приступ, те заузима веће површине и сматра се основним путем одрживости у Србији.

Један од аргумената против органске пољопривреде јесте чињеница да је за производњу исте количине хране потребно више земљишта, што може довести до смањења површина намењених очувању природе (Connor, 2021). Међутим, проучавана насеља са малом густином

насељености представљају идеалан простор за развој органске производње, јер у овим регионима ресурси нису у потпуности искоришћени. Пољопривредна производња у овим крајевима одвија се без интензивних агротехничких мера, уз екстензивно сточарство и коришћење сопствене радне снаге. Ово су разлози који чине органску производњу погодном за одрживо управљање природним ресурсима у осетљивим брдско-планинским крајевима.

Пољопривреда је кључни сектор за глобални развој, али се суочава с изазовима одрживости, нарочито у Србији, где су одрживи пољопривредни системи још увек у раној фази прихватања. У насељима где је пољопривреда и даље присутна (нпр. Куново), потребно је размотрити модернизацију и увођење одрживих пракси. У насељима где је пољопривреда угашена, развој алтернативних привредних грана, попут туризма или услужних делатности, може представљати одрживо решење.

10. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

10.1. Сумирани налази и аналитички увиди добијени спроведеним истраживањем

За руралне крајеве, нарочито у планинским областима, карактеристични су слаба насељеност, неразвијена путна инфраструктура и ограничени приступ основним јавним услугама. Ови изазови углавном представљају последицу дуготрајних миграционих токова, пре свега исељавања становништва из села у градове, у потрази за запослењем и вишим животним стандардом. Недостатак здравствених и образовних капацитета додатно подстиче процес девастације сеоских средина, при чему се број деце у многим насељима континуирано смањује, што доводи до финансијске неодрживости образовних установа. Истовремено, високи трошкови изградње и одржавања инфраструктуре ограничавају развојне капацитете ових подручја. Пољопривредна домаћинства функционишу без довољне институционалне и финансијске подршке, а рурална насеља су у великој мери маргинализована у оквиру друштвено-економског система, што резултира процесима деаграризације и повећањем социо-економских неједнакости између урбаних и руралних средина.

Већина анализираних насеља потиче из периода од 14. до 16. века, развијала су се на темељима старијих римских насеобина. Насеља као што су Копитарце и Предејане представљају изузетке, будући да су формирана у каснијем периоду. У средњем веку, регион је био под утицајем византијске и српске власти, а његова историјска важност огледа се у повезаности са значајним личностима попут Стефана Немање и цара Душана. Насеља су углавном имала сеоски карактер, док су урбане одлике почеле да се развијају након ослобођења од османске власти. Историјски токови укључују миграције, расељавања и поновна насељавања, посебно током 18. и 19. века. Иако је у савременом периоду депопулација присутна у великом броју насеља, приметна су и улагања у основну инфраструктуру, попут електрификације и изградње система централног водоснабдевања.

На основу демографских кретања, насеља су подељена у три групе: насеља са континуираним опадањем броја становника; насеља која су бележила пораст до 1991. године, након чега су ушла у фазу депопулације; и насеља са почетним растом, а потом опадањем броја становника у средини или на крају посматраног периода. Прву групу чини готово половина насеља, при чему је највећи пад броја становника забележен у Кукавици, Островици и Црвеном Брегу, док је Куново

изгубило највише становника у периоду 1971–2022. Депопулација је најизраженија у сеоским насељима, док су градска и приградска задржала релативну демографску стабилност. Према густини насељености, издваја се 12 насеља са континуираним падом, од којих у шест густина износи мање од 10 ст/км², а у три чак испод 1 ст/км².

Насеље Владичин Хан је анализирано као пример разлике између урбаних и руралних подручја у процесу депопулације, с обзиром на то да је град почео да губи становништво касније него села у окружењу. Број домаћинстава у већини села опада од 1948. године, уз изузетке као што су Репинце и Грделица, где је била забележена стагнација. До 1971. године, осам од 19 села имало је више од 100 домаћинстава, али је до 2022. тај број смањен на девет. У послератном периоду, Грделица је имала највише домаћинстава, док је у Кукавици тај број пао са 20 на само једно. Од 1991. године, већина села бележи пад броја домаћинстава, а у селима као што су Копитарце и Црвени Брег, овај процес је започео раније. Савремена домаћинства у селима углавном броје једног до два члана, док су већа домаћинства, која су некад бројала шест и више чланова (попут оних у Дединој Бари и Великој Сејаници), данас потпуно нестала у осам насеља. Уочава се и опадање просечног броја чланова по домаћинству, уз смањење укупног броја младих.

У периоду 2011–2022. године, сва анализирана сеоска насеља бележе негативан природни прираштај, а највише деце рођено је у Репинцу. Просечан број живорођених је у опадању, док број умрлих расте. Иако је у претходним деценијама Владичин Хан имао позитиван природни прираштај, у већини села он је био негативан, а број умрлих је у појединим местима два до три пута већи од броја рођених. Подаци за период од 1971. до 2022. године показују да је Владичин Хан био главни центар досељавања, али од 2002. године и овде је евидентирано значајно исељавање. Исељавање је постало доминантно у већини насеља, са негативним просечним миграционим салдом, а у неким насељима као што су Калиманце и Кукавица, вредности су биле значајно ниске. Током последњег периода (2011–2022.) само у четири насеља миграциони салдо није био негативан. Емиграција траје деценијама, што се огледа у сталном смањењу броја становника и негативним миграционим билансима, осим у неколико урбаних подручја. У периоду од 1971. до 1981. године позитиван миграциони салдо забележен је у свега пет насеља, са највећим приливом у Владичином Хану, док су Горње Јабуково и Куново имали највећи одлив становништва. Сличан тренд се наставља и током наредне деценије, уз појаву неколико нових насеља са позитивним миграционим салдом. Међутим, у периоду 2002–2011. сва анализирана насеља бележе

негативан миграциони салдо, што потврђује интензивирање депопулације. Посматрано у ширем временском оквиру, од последњих пет деценија, само два (градско и приградско) насеља имају позитиван ПГСП, док је у осталих 18 он негативан. Највећи губитак становништва забележен је у Грделици (–65).

Србија је међу водећим земљама у Европи и свету по уделу старијег становништва, са чак 24% пензионера. Сва анализирана насеља од 2002. године показују изразито демографско старење. У многим местима просечна старост премашује 50 година, а у Островици и Црвеном Брегу достиже 70–78 година. Удео популације старости до 19 година се значајно смањило и данас у већини насеља износи 0–19%. У неким случајевима је дошло до благог раста, али искључиво као последица смањења броја старије популације. Оваква старосна структура негативно утиче на економски развој. Смањен је удео омладине, а у појединим насељима млади у потпуности изостају, што доводи у питање одрживост традиционалних активности попут пољопривреде и сточарства. Ипак, нови облици развоја су могући уз иновативне приступе и подршку државе и локалне заједнице. Потенцијални правци укључују: развој руралног туризма, примену савремених технологија у пољопривреди, подстицаје за повратак младих (олакшице за куповину земље и кућа, као и оснивање малих бизниса), развој задруга, дигиталну инфраструктуру, социјално предузетништво и културно-образовне програме. Улагања у овај правац могу бити подржана средствима из међународних фондова.

Владичин Хан је до 2002. године бележио пораст радно способног становништва (5850), али је од 2011. Након тога тај број паду. У селима је смањење још израженије, нарочито у мањим насељима. Грделица и Куново некада су имали значајан радни контингент, али је у Кунову број опао скоро четири пута, док је у Грделици, као приградском насељу, опадање било спорије због досељавања. Кукавица данас има свега три становника, а у Островици и Црвеном Брегу број радно способних је сведен на један, односно нула. Просек за села опао је пао са 308 (1971) на 157 (2022). Само Грделица и Репинце имају преко 500 радно способних становника, док већина села има мање од 200. Економски потенцијали сеоских подручја су у опадању.

У руралним насељима број становника са приходима је у паду, док у урбаним и приградским бележи благ раст због миграција и повољнијег природног прираштаја. Пензионери су доминантан извор прихода, док је запосленост ниска, нарочито у селима попут Островице и Црвеног Брега. Удео активног становништва у укупној популацији креће се од 9% до 52%, али је проценат запослених тек од 9% до 40%, што указује на

економску зависност од малог броја активних особа. У насељима попут Владичиног Хана и Репинца ситуација је повољнија због урбанизације, док је у селима као што су Кукавица и Островица економска активност практично престала. Развој је могућ уз улагања у образовање, привреду, младе и инфраструктуру. Владичин Хан, Грделица и Репинце могу послужити као центри локалног развоја. Насеља без потенцијала, нарочито она са неколико становника, могу се сматрати предодређеним за гашење.

Образовна структура становништва у посматраним насељима претрпела је значајне промене током последњих деценија, пратећи општи тренд пораста нивоа образовања у Републици Србији. У ранијим фазама анализираног периода, односно почетком седамдесетих година 20. века, у појединим селима је око 80% становништва било без основног образовања. До последњег пописа становништва тај удео је значајно смањен, тако да је у већини насеља проценат неписмених мањи од 10%, а у неким насељима више нема ове категорије становништва. Удео становништва са непотпуном основном школом опада континуирано, а та структура је и даље присутна претежно у насељима са изразито старим становништвом. Насупрот томе, удео лица са завршеном основном школом је током последњих деценија растао, тако да данас у већини села 20–30% становништва има основно образовање као највиши ниво. Стручно образовање (кв и вкв радници) било је у почетку ретко заступљено, али је у каснијем периоду дошло до пораста, најизраженијег у Грделици, Прибоју и Палојцу. Завршена гимназија и даље представља мањи удео у образовној структури, углавном концентрисан у урбаним центрима као што су Владичин Хан и Репинце. Виша школа је до пре пола века била веома ретка појава, али у последњим деценијама бележи благ раст, са учешћем 4–5% у Владичином Хану и неколико већих села. Високо образовање (завршен факултет) је у прошлом веку било резервисано углавном за Владичин Хан (око 2%), али је по последњем попису удео високообразованих становника достигао 12% у Владичином Хану и Грделици, те 9% у Репинцу. Ови подаци указују на јасан напредак у образовном профилу становништва, иако и даље постоје изражене разлике између урбаних и руралних средина, при чему депопулација директно утиче на образовну структуру. Образовне установе у руралним срединама имају вишеструку улогу: осим основне функције формалног образовања, оне служе као културни центри и чиниоци изградње социјалног капитала. У том смислу, школе би могле преузети шири спектар функција, као што су предшколско васпитање и образовање одраслих. Низак ниво образовања у комбинацији са сиромаштвом подстиче емиграцију младе и образоване популације, што убрзава процес

демографског пражњења руралних подручја. Одрживи развој захтева информисано и образовано становништво, способно да примени праксе као што су рационално управљање природним ресурсима, употреба савремених технологија и очување културног наслеђа. У насељима са ниским образовним нивоом овај процес је знатно успорен, што ограничава иновације, предузетништво и развој сложенијих привредних делатности. Већина становништва остаје усмерена на примарне делатности попут пољопривреде, рудиментарних послова и пружања локалних услуга. Стога је неопходно увођење програма стручног оспособљавања у складу са потенцијалима подручја, као што су агротуризам, еколошка пољопривреда и традиционални занати. Промоција дигиталних вештина може додатно подстаћи запошљавање у секторима који нису територијално ограничени, попут информационих технологија. Образовни профил је један од кључних фактора за одрживи развој и потребна је дугорочна стратегија да би се унапредио квалитет живота у овим заједницама.

Историјски посматрано, пољопривреда је била доминантна привредна грана у већини насеља. У неким селима, попут Кунова и Горњег Јабукова, више од половине становништва било је активно у пољопривредној производњи. У урбанизованијим срединама, као што је Владичин Хан, тај удео је био мањи. Током последњих деценија, број становника који се баве пољопривредом је у значајном опадању, делом као последица опште депопулације. До 1991. године, у већини насеља број пољопривредног становништва пао је испод 100, а у неким је био мањи од 10. Данас се само Горње Јабуково и Куново могу сврстати у насеља са релевантним уделом пољопривредног становништва. Економска структура показује низак удео активног пољопривредног становништва, што указује на смањену улогу ове делатности. Урбанизација, промене у животним навикама и миграције радно способног становништва утицали су на напуштање пољопривреде и пад економске активности. Овај тренд оставља последице не само на економски профил ових насеља, већ и на њихову културну и социјалну структуру. Иако у местима као што су Горње Јабуково и Куново пољопривреда још има извесну улогу, укупни значај ове гране привреде је знатно смањен.

Структурне промене у пољопривреди прате и промене у сточарској производњи. Подаци указују на драматичан пад сточног фонда у периоду од 1971. до 2023. године. Говедарство је, изузев Кунова (са 290 говеда), скоро у потпуности нестало из већине села (и девет у потпуности). Сличан тренд бележи се у свињогојству. Куново одржава стабилан раст броја свиња, док је у осталим селима бројност знатно мања.

У три села свињогојство је потпуно угашено. Овчарство је 1971. године било заступљено у већини насеља, а нарочито у Горњем Јабукову (са 1400 оваца). До 1981. године број оваца је драстично опао, а данас је овчарство потпуно нестало, сем у Палојцу (18 оваца). Живинарство показује променљиве трендове. Куново бележи највећи број живине (скоро 3000), док је у другим селима број мањи, а у три насеља ова грана се угасила. Козарство је присутно у седам насеља, с највећим бројем коза у Кунову, Владичином Хану и Себеврању. Пчеларство је најразвијеније у Владичином Хану (2286 кошница), а затим у Кунову и Репинцу. Пољопривреда ове области је доживела драстичан пад током последњих деценија, са готово потпуним гашењем сточарства. У Кунову је остао значајан број говеда, свиња, живине, коза и кошница пчела, што га чини најперспективнијим за обнову пољопривреде и сточарства. Могућ је развој фарми уз финансијске субвенције и увођење савремених техника узгоја и органске производње, уз едукацију становништва. Владичин Хан, иако градско насеље, има потенцијале за развој живинарства и пчеларства. Потребна су улагања у мале и средње животињске фарме, као и у развој инфраструктуре за дистрибуцију производа. У другим селима се препоручује оријентација ка гајењу ратарских култура, лековитог и ароматичног биља, као и воћарство у комбинацији са развојем сеоског, еколошког и гастро-туризма.

Истраживање спроведено анкетирањем становништва у пет села (Островица, Кукавица, Теговиште, Велика Сејаница и Црвени Брег) дало је увид у демографске, социјалне и економске услове. У Теговишту је анкетирано 14 домаћинстава, где се пољопривреда јавља као доминантна делатност, али уз присутне економске тешкоће и честе миграције. У Великој Сејаници, упркос смањењу броја становника, примећено је досељавање жена и стабилне пољопривредне активности. Међутим, инфраструктурни проблеми као што су лоши путеви и недостатак воде ограничавају развојне могућности. Село Кукавица представља пример дубоке демографске и економске кризе: већину становништва чине старији, активних пољопривредних домаћинстава је свега пет, са минималним ресурсима, а велики део земљишта је необрађен. Жене чешће мигрирају у село, али то не компензује демографски пад. Истраживање указује на изражене инфраструктурне и економске проблеме, због којих многи мештани разматрају одлазак у потрази за бољим условима живота.

Међународне иницијативе, попут Париског споразума и Агенде 21, наглашавају повезаност економског развоја са друштвеним и еколошким изазовима. Рурална подручја суочавају се са бројним проблемима, као што

су климатске промене, сиромаштво, недовољна инфраструктура и неповољне демографске промене. Истовремено, глобална урбанизација расте, а руралне заједнице – које снабдевају градове храном и ресурсима – све више губе становништво и економску снагу, посебно у земљама у развоју. Програми одрживог развоја руралних подручја, попут европских иницијатива и Агенде 2030, подстичу паметан развој кроз дигиталне технологије и иновације. Рурална ревитализација у земљама попут Кине, Босне и Херцеговине и Пољске показује различите приступе. У Кини се примењује концепт „паметних села“, уз коришћење ИКТ-а за унапређење пољопривреде, туризма и е-трговине. У Босни и Херцеговини, етно-туризам представља један од обика одрживог развоја, док Пољска користи концепт паметних специјализација и технологија за развој руралних заједница. Ови примери добре праксе могу послужити као инспирација за оживљавање проучаваних и других села. Потребно је препознати специфичне потенцијале сваког насеља и применити најпогоднији модел развоја – било да је реч о адаптацији једног концепта или комбинацији више различитих приступа.

Туризам представља један од кључних сектора економије руралних подручја и може бити основа њиховог развоја. Поред природних лепота, рурална насеља се одликују традиционалном архитектуром, старим занатима и локалним услугама богатом културном и историјском баштином. Рурални туризам обухвата широк спектар активности: рад на фармама, екотуризам, гастрономски туризам и посете културним и природним атракцијама. Екотуризам се заснива на одговорном приступу коришћењу природних ресурса и заштићених подручја, омогућавајући посетиоцима да уживају у природи и традицији. Проучавани део Србије има значајне могућности за развој руралног туризма. Посебно се потенцира трансформација појединих насеља у етно-села која негују народне занате, традиционалну пољопривреду и архитектуру. За развој одрживог туризма неопходно је унапредити саобраћајну и туристичку инфраструктуру, обновити значајне локалитете и промовисати туристичке потенцијале села. Развој руралног туризма допринео би запошљавању локалног становништва, чиме би се повећала шанса да млади и образовани људи остану у руралним срединама.

Развој села која показују потенцијал треба посматрати као могућност, а не као проблем. Потребно је адекватно искористити постојеће ресурсе. Планирање руралног развоја мора бити усмерено на очување традиције, промоцију различитих облика туризма и подршку одрживој пољопривреди, тамо где за то постоје услови. Један од важних циљева јесте и стварање еколошки прихватљивог руралног окружења, подршка локалним

економијама, као и улагање у друштвени капитал и инфраструктуру. Предложене мере и примери добре праксе могу допринети дугорочној одрживости проучаваних насеља, као и превазилажењу негативних демографских трендова. Анализа указује на озбиљне проблеме: пад наталитета, пораст морталитета, одсуство стратегије за спречавање исељавања становништва, неравномерна економска улагања по регионима, недовољна улагања у образовање и здравство – посебно у насељима удаљеним од урбаних центара – као и дугогодишње занемаривање руралних подручја. Неопходно је што скорије започети процесе руралне ревитализације, уз активно учешће релевантних доносиоца одлука и локалног становништва. Потребно је јасно дефинисати краткорочне и дугорочне циљеве, те формулисати планове чија ће реализација бити заснована на тим циљевима.

10.2. Предлози за даља истраживања

Разлози за тренутно стање у селима југоисточне Србије су бројни и сложени, те би за сваки од њих могло бити развијено појединачно истраживање, као и анализа њихових међусобних утицаја и преплитања. Један од кључних фактора је исељавање становништва, што директно утиче на смањење популације у овим насељима. У том контексту, предлаже се детаљно истраживање миграционих токова, њихових узрока и последица. Одређени одговори већ су добијени анкетом чији су резултати анализирани у оквиру ове монографије, али је потребно дубље сагледати мотиве одласка, као и могућности за повратак становништва или заустављање одлива.

Једна од важних тема за будућа истраживања је инфраструктурна повезаност руралних подручја. Потребно је детаљно мапирати стање путева, као и електричне и дигиталне инфраструктуре, како би се идентификовале приоритетне потребе за улагањем у повезивање удаљених и слабо доступних насеља. Будући да је лоша инфраструктура често истицана као један од главних разлога исељавања, овај аспект захтева посебну пажњу.

Тема енергетског потенцијала добија све више на значају у контексту глобалне транзиције ка чистим изворима енергије. Стога је потребно испитати могућности за развој обновљивих извора енергије (соларна, ветроелектране или мини хидроелектране) у руралним срединама овог региона.

Иако је старосна структура становништва већ анализирана, постоји простор за детаљанију обраду, нарочито по половима и у вези са

здравственим и социјалним потребама. Те потребе су у монографији само уопштено представљене. Додатно, потребно је испитати доступност здравствених и образовних установа и проценити њихову улогу у задржавању становништва.

Још једна значајна тема за будућа истраживања је анализа економске активности по полу, са посебним фокусом на улогу жена у локалној економији. Истраживање би могло обухватити њихово укључивање у занатске, културне и пољопривредне иницијативе, као и испитивање потенцијала за социјално предузетништво. У том контексту, важно је сагледати и искористивост напуштених објеката (кућа, школа и других зграда) који би могли послужити у сврхе туризма, културних активности или као стамбени простор за младе породице.

У светлу циљева одрживог развоја који подстичу сарадњу институција, држава и различитих актера, препоручује се и истраживање могућности за развој партнерстава. Поред тога, корисно је анализирати потенцијалну сарадњу са дијаспором, невладиним организацијама и страним инвеститорима у циљу подршке руралном развоју. Овакве анализе могу допринети креирању свеобухватних и прилагођених стратегија развоја за различите типове насеља.

SUMMARY

Rural settlements in southeastern Serbia, especially those situated in mountainous and peripheral areas, are marked by persistent demographic decline, limited economic activity, and considerable infrastructural deficits. These characteristics are the result of decades-long processes of depopulation, emigration, and marginalization within national and regional development agendas. Although these challenges are not unique to this part of the country, they are particularly pronounced in the context of southeastern Serbia, where natural, geographic, and socio-economic constraints intersect and amplify the effects of systemic neglect and uneven development.

The analysis presented in this study encompasses 20 settlements, selected as representative examples of broader demographic and developmental trends. Among these, only one—Vladičin Han—has the status of an urban settlement, and is included primarily for comparative purposes. The remaining 19 settlements are rural in character, varying in size, geographic position, historical background, and current socio-economic condition. This diversity allowed for a nuanced categorization of settlements and facilitated a more precise identification of patterns and variations in demographic and economic development across different localities.

Historically, most of the analyzed settlements originated between the 14th and 16th centuries, although archaeological findings and oral histories indicate earlier habitation in several areas. These villages were typically formed around natural resources, arable land, and water sources, and often evolved in close connection with regional trade routes or feudal estates. Despite significant socio-political transformations over the centuries, the core spatial and functional characteristics of these settlements remained largely unchanged until the second half of the 20th century. It was only during the socialist period that noticeable improvements in infrastructure—such as road construction, electrification, and the development of primary schools—began to alter the everyday life and accessibility of rural areas.

However, the collapse of socialist-era institutions, combined with the socio-economic crisis of the 1990s and the transition to a market economy, reversed many of these gains. Rural settlements were once again pushed to the margins of economic development, and their populations began to decline at accelerating rates. Young people migrated in search of education and employment opportunities, while older residents remained behind in increasingly depopulated and aging communities. In parallel, agricultural production, which once formed the economic backbone of these villages, began

to lose its viability due to market fluctuations, the collapse of cooperatives, and a lack of investment in modernization.

The demographic trajectories of the settlements studied can be grouped into three broad categories. The first group includes villages that have experienced long-term and continuous depopulation since at least the 1960s. In these settlements, population loss is not only severe but also appears irreversible, as both birth rates and migration balances remain persistently negative. The second group includes settlements that showed modest population growth in earlier decades—primarily due to temporary demographic or economic stabilization—but entered a phase of decline after the 1990s. The third group consists of villages where depopulation processes began more recently, and where demographic and economic indicators suggest that there may still be potential for revitalization, albeit limited.

This classification was based on a detailed analysis of census data, field observations, and targeted surveys conducted among the residents of selected villages. Between 2011 and 2022, a reduction in the number of households was recorded in all settlements. The dominant household type is now the one- or two-member household, a reflection of both aging populations and the absence of younger family members. Natural increase is negative across the board, with the number of deaths exceeding births in all settlements over the past decade. Furthermore, migration balances have been unfavorable since at least the 2002 census, with outmigration affecting not only the working-age population but increasingly also younger school-age individuals and entire families.

The educational structure of the population reflects some progress compared to previous decades. Illiteracy has been nearly eradicated in most settlements, and the share of residents with only incomplete primary education has decreased. Nonetheless, a large portion of the population still possesses only primary education, and the share of those with secondary or tertiary education remains low. This is especially evident in remote and mountainous villages, where access to educational institutions is limited, and where the costs of education—both financial and logistical—represent a significant barrier. In many rural communities, the primary school serves not only as an educational institution but also as a focal point of social interaction and community life. However, due to declining student numbers and logistical constraints, many village schools operate in combined or shortened formats, while some have been closed altogether. This process not only deprives communities of a key public service but also undermines their social cohesion and long-term viability.

Economic activity in the analyzed settlements is severely constrained. The largest share of household income comes from pensions, while formal employment rates are extremely low—in some cases below 9% of the

population. Where employment does exist, it is often seasonal, informal, or linked to public sector jobs in nearby urban centers. Agricultural production, once a central economic activity, has undergone a dramatic decline. Between 2012 and 2023, all settlements recorded a significant reduction in livestock numbers across all categories: cattle, sheep, goats, pigs, and poultry. Mechanization is minimal, and land remains underutilized or fragmented. The few remaining agricultural producers operate under conditions of economic uncertainty, limited institutional support, and poor market access.

Survey data gathered in five representative settlements (one from each of the municipality's five geographic zones) confirm these general patterns. Respondents noted a gradual but consistent erosion of the traditional rural way of life, citing depopulation, poor infrastructure, and the lack of employment opportunities as key reasons for outmigration. Only a minority of households continue to engage in agricultural production for commercial purposes, and even these are limited in scale and profitability. Access to basic services—such as healthcare, education, postal delivery, and transportation—is uneven, with peripheral settlements particularly disadvantaged.

Based on the combined analysis of demographic indicators, economic activity, and infrastructure availability, the 20 surveyed settlements were classified into three distinct groups, each reflecting a different degree of vulnerability and potential for development:

- Settlements where revitalization is no longer feasible: These villages have undergone profound demographic collapse, with populations reduced to a few elderly residents, a lack of basic services, and no realistic prospects for economic revival. Targeted investments in these settlements would likely yield limited returns, and strategic considerations may necessitate a focus on alternative approaches, such as land repurposing or managed retreat.
- Settlements with limited potential requiring significant investment: In these villages, although depopulation and economic decline are evident, certain structural conditions—such as geographic location, partial infrastructural coverage, or proximity to urban centers—may offer a narrow window for intervention. Revitalization here would require carefully designed, multi-sectoral investments aimed at improving living conditions, supporting small-scale entrepreneurship, and enhancing connectivity.

- Settlements with moderate to high potential for sustainable development: These are villages where demographic decline has been less pronounced, and where a critical mass of population, economic activity, and infrastructure still exists. With targeted and well-coordinated support, these settlements may serve as models of rural revitalization, focusing on sustainable agriculture, eco-tourism, or other context-appropriate economic strategies.

This categorization does not imply a one-size-fits-all approach, nor does it diminish the cultural or historical value of any individual settlement. Rather, it provides a framework for prioritizing interventions and allocating resources in a context of limited public and institutional capacity. The findings underscore the need for differentiated, place-based rural development strategies that recognize the unique characteristics of each community while aiming to reverse or at least mitigate the long-term consequences of depopulation and underdevelopment.

ЛИТЕРАТУРА

- Adamowicz, M., & Zwolinska-Ligaj, M. (2018). New concept for rural development in the strategies and policies of the European Union. *Econ. Reg. Stud.* 11(3), 7–31. <https://doi.org/10.2478/ers-2018-0022>
- Adamowicz, M., & Zwolinska-Ligaj, M. (2020). The “Smart Village” as a Way to Achieve Sustainable Development in Rural Areas of Poland. *Sustainability*, 12(16), Article 6503. <https://doi.org/10.3390/su12166503>
- Akgun, A. A., Baycan, T., & Nijkamo, P. (2015). Rethinking on sustainable rural development. *Eur. Plan. Stud.*, 23(4), 678–692. <https://doi.org/10.1080/09654313.2014.945813>
- Alkire, S., & Foster, J. (2011). Counting and multidimensional poverty measurement. *Journal of Public Economics*, 95(7-8), 476–487. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2010.11.006>
- Alkire, S., Foster, J., Seth, S., Santos, M. E., Roche, J. M. & Ballon, P. (2015). Multidimensional Poverty Measurement and Analysis. Oxford University Press.
- Afsharzade, N., Papzan, A., Ashjaee, M., Delangizan, S., Van Passel, S., & Azadi, H. (2016). Renewable energy development in rural areas of Iran. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 65, 743–755. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2016.07.042>
- Angelkova, T., Koteski, C., Jakovlev, Z., & Mitrevska, E. (2012). Sustainability and competitiveness of tourism. *Procedia - Soc. Behav. Sci.*, 44, 221–227. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.05.023>
- Babović, S., Obradović, S. L., & Radovanović, M. (2016a). Foreign Direct Investments in Serbia as a Form of Crossborder Cooperation. *Forum Geografic*, XV(2), 189–194. <https://doi.org/10.5775/fg.2067-4635.2016.231.d>
- Babović, S., Lović Obradović, S., & Prigunova I. (2016b). Depopulation of villages in southeastern Serbia as hindrance to economic development. *Journal of the Geographical institute “Jovan Cvijić”, SASA*, 66(1), 61–74. <https://doi.org/10.2298/IJGI1601061B>
- Бабовић, С. (2016). Утицај социо-економских фактора на интензитет ерозије у југоисточној Србији. Шумарски факултет Универзитета у Београду. Докторска дисертација.
- Бабовић, М. (2024). Извештај о напретку у остваривању Циљева одрживог развоја до 2030. године у Републици Србији. Извештај за 2023. годину. РЗС
- Bali Swain, R., & Yang-Wallentin, F. (2019). Achieving sustainable development goals: predicaments and strategies. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 27(2), 96–106. <https://doi.org/10.1080/13504509.2019.1692316>
- Barbier, E. B. (2016). Is green growth relevant for poor economies? *Resour. Energy Econ.*, 45, 178–191. <https://doi.org/10.1016/j.reseneeco.2016.05.001>
- Belliggiano, A., Sturia, A., Vassallo, M., & Vigano, L. (2020). Neo-endogenous rural development in favor of organic farming: Two case studies from Italian fragile areas. *Eur. Countrys*, 12(1), 1–29. <https://doi.org/10.2478/euco-2020-0001>
- Ben-Eli, M. U. (2018). Sustainability: definition and five core principles, a systems perspective. *Sustain. Sci.*, 13(5), 1337–1343. <https://doi.org/10.1007/s11625-018-0564-3>

- Богдановић, Ж. (1961). Грделичка клисура и Врањска котлина – Пољопривреда: стање и смер развоја. Институт за економику пољопривреде. Београд
- Bradaš, S., Danon, M., Đurović, A., Ilić, S., Jovančević, I., Momčilović, P., Nenadović, N., Pantić, O., Radanović, M., Savković, M., Sekulić, G., Sekulović, I. & Šormaz, N. (2020). Srbija 2030 – Pripremljenost za sprovođenje Agende 2030. Beograd: Beogradska otvorena škola.
- Bryant, C., & Granjon, D. (2009). Rural sustainability. In Human Settlement Development, Encyclopedia of Life Support Systems; EOLSS Publisher: Montreal, QC, Canada, 2, 158–167.
- Burja, C., & Burja, V. (2014). Sustainable development of rural areas: A challenge for Romania. *Environ. Eng. Manag. J.*, 13(8), 1861–1871. <https://doi.org/10.30638/eemj.2014.205>
- The Central Committee of the Communist Party of China and the State Council issued the “Strategic Plan for Rural Revitalization (2018–2022)”. Available online: http://www.moa.gov.cn/ztlz/xczx/xczxzlgh/201811/t20181129_6163953.htm (accessed on 13 November 2024).
- Chambers, R. (1981). Rapid rural appraisal: rationale and repertoire. *Public Administration and Development*, 1, 95–106.
- The Central Government. (2016). Issued an Online Poverty Alleviation Action Plan, and Five Major Projects Were Launched. Available online: <http://it.people.com.cn/n1/2016/0727/c1009-28589934.html> (accessed on 13 November 2024).
- Collinson, M.P. (1981). A low cost approach to understanding small farmers. *Agricultural Administration*, 8(6), 433–456.
- Combes, P. P., Mayer, T., & Thisse, J. F. (2008). Economic Geography. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Connor, D. J. (2021). What is the real productivity of organic farming systems? *Outlook Agric.*, 50(2), 125–129. <https://doi.org/10.1177/00307270211017151>
- CIMMYT (Centro Internacional de Mejoramiento de Maiz y Trigo). (1980). Planning technologies appropriate to farmers: concepts and procedures. El Batán, Mexico.
- Cobbinah, P. B., Black, R., & Thwaites, R. (2013). Dynamics of poverty in developing countries: Review of poverty re-duction approaches. *Journal of Sustainable Development*, 6(9), 25–35. <https://doi.org/10.5539/jsd.v6n9p25>
- Cvijanović, D., & Gajić, T. (2020). The Level of Engagement of the Female Workforce in the Rural Tourism Development of Serbia. *Journal of Tourism Leisure and Hospitality TOLEHO*, 2(1), 36–42.
- Цвијић, Ј. (1922). Балканско полуострво и јужнословенске земље 1. Државна штампарија. Београд.
- Čolović, M., & Mitić, V.Č. (2023). The main motives for buying organic food in people of the former Yugoslavia. *Br. Food J.*, 125(6), 2257–2274. <https://doi.org/10.1108/BFJ-06-2021-0651>
- Ćirković, T. (2005). Stanje i uzgojni problemi bukovih šuma na području Čemernika. 8th Symposium on Flora of Southeastern Serbia and Neighbouring Regions. Niš. June 20–24, pp. 201–210.

- Dašić, D., Živković, D., & Vujić, T. (2020). Rural tourism in development function of rural areas in Serbia. *Ekonomika poljoprivrede*, 67(3), 719-733. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj2003719D>
- De Lima, I. B., Kumble, P. A., De Almeida, M. G., Chaveiro, E. F., Ferreira, L. C. G., & Mota, R. D. (2016). Ecotourism community enterprises and ethnodevelopment: Modelling the Kalunga empowerment possibilities in the Brazilian savannah. *Braz. J. Sci. Technol.*, 3(1), 1. <https://doi.org/10.1186/s40552-016-0013-8>
- Great Britain (Ed.). (1999). A Better Quality of Life: a strategy for sustainable development for the United Kingdom. Stationery Office.
- Deinne, C. E., & Ajayi, D. D. (2021). Dynamics of inequality, poverty and sustainable development of Delta State, Nigeria. *GeoJournal*, 86(1), 431-443. <https://doi.org/10.1007/s10708-019-10068-4>
- Demirović Bajrami, D., Đervida, R., Radosavac, A., Vuksanović, N., & Matović, S. (2025). What makes tourists go green? A multidimensional exploration of pro-environmental behavior predictors. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/JHTI-09-2024-0972>
- Demonja, D., & Baćac, R. (2012). Contribution to the development of rural tourism in Croatia: Proposed steps for successful businesses. *Turizam*, 16(4), 134-151. <https://doi.org/10.5937/Turizam1204134D>
- Department for International Development. (2013). *Connecting People, Creating Wealth: Infrastructure for Economic Development and Poverty Reduction*.
- Dimitrijević, M.D. (1995). Geologija Jugoslavije. Beograd: Geoinstitut.
- Димитријевић, М. Д. (1996). Геолошка карта. У: Димитријевић, М. Д. (Ур.): Геолошки атлас Србије 1:2.000.000. Министарство за заштиту природних богатстава и животне средине, Републички фонд за геолошка истраживања.
- Dudek, M., Karwat-Woźniak, B., & Wrzochalska, A. (2016). Wybrane Determinanty Polaryzacji Społecznej Oraz Stabilności Ekonomicznej na Obszarach Wiejskich (Одабране детерминанте друштвене поларизације и економске стабилности у руралним подручјима) (На пољском). IERiGZ : Warszawa, Poland.
- Dudek, M. (2018). Opportunities and barriers for smart rural development in Poland in light of field studies. *Econ. Reg. Stud.*, 11(4), 57-68. <https://doi.org/10.2478/ers-2018-0035>
- Duvnjak, N., Vrakela, J., Mladenović, M., & Petrović, N. (2014). Gastronomical manifestations in the tourism of South-Eastern Serbia. *Researches Reviews of the Department of Geography, Tourism and Hotel Management*, 43(2), 210-220.
- Đurđev, B. (2001). Osnovne tehnike u demografiji. Novi Sad: Zmajeva biblioteka znanja.
- Erdeji, I., Gagić, S., Jovičić, A., & Medić, S. (2013). Development of rural tourism in Serbia. *J. Settel. Spat. Plann.*, 4(2), 309-315.
- European Commission. (2017). The Future of Food and Farming – COM 713 Final, Brussels. Retrived February 17, 2024, from <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2017/EN/COM-2017-713-F1-EN-MAIN-PART-1.PDF>
- Evstrop'eva, O. V. (2013). Ethno-recreational potential of the Baikal region. *Geogr. Nat. Resour.*, 34(1), 61-68. <https://doi.org/10.1134/S1875372813010095>

- FAO. Food and Agriculture: Driving Action across the 2030 Agenda for Sustainable Development 40. 2017. Retrived December 9, 2023, from <https://www.fsinplatform.org/sites/default/files/resources/files/a-i7454e.pdf>
- FAO UN. (2017). Innovation for Sustainable Rural Development; FAO UN: Santiago, Chile
- FAO. (2023). Cost and Affordability of a Healthy Diet (CoAHD). Retrived May 10, 2024 from <https://www.fao.org/faostat/en/#data/CAHD>
- Fransman, T., & Yu, D. (2019). Multidimensional poverty in South Africa in 2001–16. *Development Southern Africa*, 36(1), 1-31. doi:10.1080/0376835x.2018.1469971
- Freshwater, D. (2015). Vulnerability and resilience: Two dimensions of rurality. *Sociologia Ruralis*, 55(4), 497-515. <https://doi.org/10.1111/soru.12090>
- Gajić, T., Radovanović, M., Tretiakova, T. & Syromiatnikova, J. (2020). Creating brand confidence to gastronomic consumers through social networks – a report from Novi Sad. *Journal of Place Management and Development*, 14(1), 32-42. <https://doi.org/10.1108/JPMD-04-2020-0033>
- Gajić, T. Vukolić, D., Bugarčić, J., Đoković, F., Spasojević, A., Knežević, S., Đorđević Boljanović J., Glišić, S., Matović, S., Dávid, L.D. (2024). The Adoption of Artificial Intelligence in Serbian Hospitality: A Potential Path to Sustainable Practice. *Sustainability*, 16(8), Article 3172. <https://doi.org/10.3390/su16083172>
- García-Feijoo, M., Eizaguirre, A., & Rica-Aspiunza, A. (2020). Systematic review of sustainable-development-goal deployment in business schools. *Sustainability*, 12(1), Article 440. <https://doi.org/10.3390/su12010440>
- The General Office of the Central Committee of the Communist Party of China and the General Office of the State Council issued the “Digital Rural Development Strategy Outline”. Retrived November 13, 2024 from http://www.gov.cn/zhengce/2019-05/16/content_5392269.htm
- GFSI. Economist Impact. (2022). Available online: <https://impact.economist.com/sustainability/project/food-security-index/> (accessed on 10 February 2024).
- European Union. (2020). Database <https://ec.europa.eu/eurostat/web/labour-market/database>
- Golijan, J., & Sečanski, M. (2021). The Development of Organic Agriculture in Serbia and Worldwide. *Cont. Agric.*, 70(3-4), 85–94. <https://doi.org/10.2478/contagri-2021-0013>
- Goralski, M. A., & Tan, T. K. (2020). Artificial intelligence and sustainable development. *The International Journal of Management Education*, 18(1), Article 100330. doi:10.1016/j.ijme.2019.100330
- Govindan, K., Khodaverdi, R., & Jafarian, A. (2013). A fuzzy multi criteria approach for measuring sustainability performance of a supplier based on triple bottom line approach. *J. Clean. Prod.*, 47, 345–354. doi:10.1016/j.jclepro.2012.04.014
- Guo, Y., Zhou, Y., & Cao, Z. (2018). Geographical patterns and anti-poverty targeting post-2020 in China. *Journal of Geographical Sciences*, 28(12), 1810–1824. <https://doi.org/10.1007/s11442-018-1580-z>
- Guo, Y., & Liu, Y. (2021). Poverty alleviation through land assetization and its implications for rural revitalization in China. *Land Use Policy*, 105, Article 105418. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2021.105418>
- GUS. (2020). Rural Areas in Poland in 2018: Statistical Analysis; GUS: Warszawa, Poland.

- Gusmão Caiado, R. G., Leal Filho, W., Quelhas, O. L. G., Luiz de Mattos Nascimento, D., & Avila, L. V. (2018). A literature-based review on potentials and constraints in the implementation of the sustainable development goals. *J. Clean. Prod.*, 198, 1276–1288. doi:10.1016/j.jclepro.2018.07.102
- Guzal-Dec, D. (2018). Intelligent development of the countryside—The concept of smart village: Assumptions, possibilities and implementation limitations. *Econ. Reg. Stud.*, 11(3), 32–49. <https://doi.org/10.2478/ers-2018-0023>
- Hansmann, R., Mieg, H. A., & Frischknecht, P. (2012). Principal sustainability components: empirical analysis of synergies between the three pillars of sustainability. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 19(5), 451–459. <https://doi.org/10.1080/13504509.2012.696220>
- Hill, T. (2018). How artificial intelligence is reshaping the water sector. Water Finance & Management. Retrieved September 18, 2023, from <https://waterfm.com/artificialintelligence-reshaping-water-sector/>
- Hrabovski-Tomić, E. (2004). How to achieve sustainable development of rural tourism in Vojvodina? Tourism and Hospitality Industry, 17th Biennial International Congress, Opatija
- Ignjatović, J. (2020). Resources of Sustainable Economic Growth and Development: The Case of the Republic of Serbia. *Regional and Business Studies*, 12(1), 19–28. <https://doi.org/10.33568/rbs.2457>
- Ilić, Z. (2019). Potencijali razvoja industrijskog turizma u Leskovcu gradu tekstila – „srpskom Mančesteru“. *Tekstilna industrija*, 1, 51–57. <https://doi.org/10.5937/tekstind19010511>
- Jayawarsa, A. K., Saputra, K. A. K., & Purnami, A. S. (2021). Is It Important To Manage And Identify Village Wealth As A First Step To Becoming A Village Sustainability. *Southeast Asia Journal of Contemporary Business, Economics and Law*, 24(6), 39–44.
- Jeong, J. S., García-Moruno, L., Hernández-Blanco, J., & Jaraíz-Cabanillas, F. J. (2014). An operational method to supporting siting decisions for sustainable rural second home planning in ecotourism sites. *Land Use Policy*, 41, 550–560. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2014.04.012>
- Јовановић, В., & Срећковић-Батоћанин, Д. (2009). Основи геологије. Завод за уџбенике, 2. изд.
- Kanter, D. R., Musumba, M., Wood, S. L., Palm, C., Antle, J., Balvanera, P., & Andelman, S. (2018). Evaluating agricultural trade-offs in the age of sustainable development. *Agric. Syst.*, 163, 73–88. <https://doi.org/10.1016/j.agsy.2016.09.010>
- Kluczek, A. (2016). Application of multi-criteria approach for sustainability assessment of manufacturing processes. *Manag. Prod. Eng. Rev.*, 7(3), 62–78. <https://doi.org/10.1515/mper-2016-0026>
- Komorowski, Ł., & Stanny, M. (2020). Smart villages: Where can they happen? *Land*, 9(5), 151. <https://doi.org/10.3390/land9050151>
- Komppula, R. (2014). The role of individual entrepreneurs in the development of competitiveness for a rural tourism destination – A case study. *Tourism Management*, 40, 361–371. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2013.07.007>

- Konecny, O. (2015). The Leader approach across the European Union: One method of rural development, many forms of implementation. *Eur. Countrys.* 11(1), 1–16. <https://doi.org/10.2478/euco-2019-0001>
- Kraay, A., & D. McKenzie. (2014). Do poverty traps exist? Assessing the evidence. *Journal of Economic Perspectives*, 28(3), 127–148. <https://doi.org/10.1257/jep.28.3.127>
- Krievina, A., Leimane, I., & Melece, I. (2015). Role of local action group in addressing regional development and social problems in Latvia. *Res. Rural Dev.*, 2, 146–153.
- Labuschagne, C., Brent, A. C., & Van Erck, R. P. (2005). Assessing the sustainability performances of industries. *J. Clean. Prod.*, 13(4), 373–385. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2003.10.007>
- Lant, K. (2018). Clean water AI puts prevention of waterborne disease in the palm of your hand. *Environmental Monitor.* Retrieved September 19, 2023, from <https://www.fondriest.com/news/clean-water-ai-puts-prevention-waterborne-disease-palm-hand.htm>.
- Lélé, S. M. (1991). Sustainable development: A critical review. *World Development*, 19(6), 607–621. [https://doi.org/10.1016/0305-750X\(91\)90197-P](https://doi.org/10.1016/0305-750X(91)90197-P)
- Li, Y., Fan, P., & Liu, Y. (2018). What makes better village development in traditional agricultural areas of China? Evidence from long-term observation of typical villages. *Habitat International*, 83, 111–124. doi:10.1016/j.habitatint.2018.11.006
- Liu, Y., Liu, J., & Zhou, Y. (2017). Spatio-temporal patterns of rural poverty in China and targeted poverty alleviation strategies. *Journal of Rural Studies*, 52, 66–75. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.04.002>
- Lohr, S. (2018). From agriculture to art – the AI wave sweeps in. *New York Times, Business Day.* Retrived September 19, 2023, from <https://www.nytimes.com/2018/10/21/business/from-agriculture-to-art-the-ai-wave-sweeps-in.html>
- Lović Obradović, S., Babović, S., & Shpak, N. (2016). Serbia and Russia on the demographic map of Europe two decades after the fall of communism. *Trames*, 20(1), 59–73. <https://doi.org/10.3176/tr.2016.1.04>
- Lović Obradović, S., & Matović, S. (2018). Spatial demographic inequalities and regional development in Serbia. *R-economy*, 4(3), 88–94. <https://doi.org/10.15826/recon.2018.4.3.013>
- Lović Obradović, S., Matović, S., Rabiei-Dastjerdi, H., & Matthews, S. A. (2022). An ecological study of vulnerability to COVID-19 in Serbia – using Hotspot Analysis for Evidence-Based Population Health Policy. *Forum Geografic*, 21(1), 71–82. <https://doi.org/10.5775/fg.2022.103.i>
- Lu, Y., Nakicenovic, N., Visbeck, M., & Stevance, A.-S. (2015). Policy: Five priorities for the UN sustainable development goals. *Nat. News*, 520(7548), 432–433. <https://doi.org/10.1038/520432a>
- Манасијевић, А. (2018): Перспективе регионалног развоја републике Србије. Иззови и перспективе савремене економије и менаџмента, Крагујевац: Економски факултет.
- Manasijević, A., Milojković, M., & Mastilo, D. (2019). Digital village transformation: a model for relativizing regional disparities in the Republic of Serbia. *Economics*, 7(2), 125–138. <https://doi.org/10.2478/eoik-2019-0013>

- Marsden, T. (2003). *The Conditions of Rural Sustainability*; Royal van Gorcum: Assen, The Netherlands.
- Marić Stanković, A. (2022, October). Material basis in the function of future tourist development of the Pčinja district. In: *Tourism International Scientific Conference Vrnjačka Banja-TISC*, 7(1), 112-130.
- Mathur, V. K. (1999). Human capital-based strategy for regional economic development. *Econ. Dev. Q.* 13(3), 203–216. <https://doi.org/10.1177/089124249901300301>
- Matović, S. (2019). Habitat Loss. In: Leal Filho, W., Azul, A., Brandli, L., Özuyar, P., Wall, T. (eds) *Climate Action. Encyclopedia of the UN Sustainable Development Goals*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-71063-1_57-1
- Matović, S., & Lović Obradović, S. (2021). Assessing socio-economic vulnerability aiming for sustainable development in Serbia. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 29(1), 27-38. <https://doi.org/10.1080/13504509.2021.1907629>
- Matović, S. & Lović Obradović, S. (2023). Are there any differences between men and women in Serbia's human resources for sustainable development? *Annals of the „Constantin Brâncuși” University of Târgu Jiu, Economy Series*, 3, 89-97
- Matović, S., Demirović Bajrami, D., Gajić, T., Lakić, M., Martinov, D., Šuput, S., Radosavac, A., & Đervida, R. (2024). Beyond Numbers: Challenges in Measuring SDG4 Targets—Serbia's Perspective. *Sustainability*, 16(22), Article 10006. <https://doi.org/10.3390/su162210006>
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens III, W. W. (1972). *The Limits to Growth*. Universe Books, New York.
- Micić, J. (2018). Tourism development and regional disparities in Serbia. *R-economy*, 4(3), 167-173. <https://doi.org/10.15826/recon.2018.4.4.022>
- Mihai, F. C., & Iatu, C. (2020). Sustainable rural development under Agenda 2030. In: Bastante-Ceca, M. C., Fuentes-Bargues, J. L., Hufnagel, L., Mihai, F. C., Iatu, C., (Eds.). *Sustainability Assessment at the 21st Century*, IntechOpen: London, UK.
- Milošević, M., Milivojević, M., & Čalić, J. (2008). Posledice spontanog raseljavanja naselja na teritoriji Republike Srbije. *Demogr. Pregl.*, 28, 3–4.
- Milošević, M., Milivojević, M., & Čalić, J. (2010). Spontaneously abandoned settlements in Serbia—Part 1. *J. Geogr. Inst. Jovan Cvijić SASA*, 60(2), 39–57. <https://doi.org/10.2298/IJGI1002039M>
- Министарство трговине, туризма и телекомуникација републике Србије. (2023). Категоризација смештајних објеката у Србији. Преузето 23. новембра, 2023, са <https://arhiva.mtt.gov.rs/sektori/sektor-za-turizam/>
- Mitrović, M. (2011). Demografska reprodukcija, populaciona politika i održivi ruralni razvoj u Srbiji. U Lj. R. Mitrović (Ur.), *Stanovništvo jugoistočne Srbije. Demografska reprodukcija i socio-kulturna dinamika* (str. 47–62). Niš: Centar za naučna istraživanja SANU i univerziteta u Nišu.
- Momčilović Petronijević, A., Cvetković, M., & Ćurčić, A. (2018). The possibility of revitalization and purpose alteration of schools in Crna Trava municipality. *Proceedings of International Conference on Contemporary Theory and Practice in Construction XIII*, No. 13

- Nardone, G., Sisto, R., & Lopolito, A. (2010). Social capital in the LEADER initiative: A methodological approach. *J. Rural Stud.*, 26(1), 63–72. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2009.09.001>
- Nasrollahi, Z., Hashemi, M., Bameri, S., & Mohamad Taghvaei, V. (2018). Environmental pollution, economic growth, population, industrialization, and technology in weak and strong sustainability: Using STIRPAT model. *Environ. Dev. Sustain.*, 22(2), 1105–1122. <https://doi.org/10.1007/s10668-018-0237-5>
- Николић, В. (1965). Врањска и грделичка насеља у 19. веку и њихово становништво. Лесковачки зборник V. Народни музеј у Лесковцу
- Nikolić, J., Cvetanović, A., & Jevremović, A. (2019). Novi nacionalni okvir kvalifikacija republike Srbije. JPM, Beograd. Preuzeto 17. februar, 2023, sa <https://www.jpm.law/wp-content/uploads/2019/03/Novi-sistem-kvalifikacija-The-new-qualification-system.pdf>
- OECD. (2018). Enhancing rural innovation. In Proceedings of the 11th OECD Rural Development Conference, Edinburgh, UK, 9–12 April 2018
- Општина Владичин Хан. (2021). Просторни план општине Владичин Хан. Преузето 17. јануара, 2024, са https://www.vladicinhan.org.rs/Opstine3/uploads/noviProjekti/Urbanizam/ProstorniPlanVH/PPO_VLADICIN_HAN_2021.pdf
- Остојић, Д., Јовановић, Б., и Кисин, Б. (2010). Резерват природе „Кукавица“, стање и заштита. *Шумарство*, 62 (3-4), 35-50.
- Pantić, M. (2016). SILC i tipologija naselja: statistička analiza opravdanosti trihotomne podele naselja. Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlada Republike Srbije i Program Ujedinjenih Nacija za razvoj, Beograd, Srbija.
- Papić Brankov, T., & Milovanović, M. (2015). Measuring food security in the Republic of Serbia. *Ekon. Poljop.*, 62(3), 801–812. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1503801P>
- Peng, G. (2017). Promoting One Belt And One Road under the sustainable development goals. *Reg. Econ. Rev.*, 2–5.
- Penev, G. (2006). Stanovništvo po polu i starosti. U: G. Penev (ur.) Stanovništvo i domaćinstva Republike Srbije prema popisu 2002. godine. Beograd: Republički zavod za statistiku, Institut društvenih nauka i Društvo demografa Srbije.
- Prevolšek, B., Maksimović, A., Puška, A., Pažek, K., Žibert, M., & Rozman, Č. (2020). Sustainable Development of Ethno-Villages in Bosnia and Herzegovina—A Multi Criteria Assessment. *Sustainability*, 12(4), Article 1399. <https://doi.org/10.3390/su12041399>
- Petković, M., & Stamenković, P. (2016). Architectural heritage of Leskovac as characteristics of tourism development. International scientific conference “Tourism in function of development of the Republic of Serbia, Spa Tourism in Serbia and Experiences of Other Countries, 2-4 June, Vrnjačka Banja, Serbia, pp. 519-535.
- Pollermann, K., Raue, P., & Schnaut, G. (2013). Rural development experiences in Germany: Opportunities and obstacles in fostering smart places through LEADER. *Stud. Agric. Econ.*, 115(2), 111–117. <https://doi.org/10.7896/j.1228>
- Radivojević, A., Marković, R., Marković, K., Langović, A., Marjanović, M., Stojilković, F., Filipović, I., & Lukić, T. (2024). Unlocking potential: geographical branding as a possible factor of revitalization of Serbian villages – a case study of the Visok

- microregion. *Ekonomika Poljoprivrede*, 71(2), 551–568. <https://doi.org/10.59267/ekoPolj2402551R>
- Raintree, J. B. (1982). A methodology for diagnosis and design of agroforestry land management systems. International Council for Research in Agroforestry, Nairobi, Kenya
- РЗС. (1972). Становништво по полу и старости. Попис становништва и станова из 1971. Резултати о становништву и домаћинствима по општинама и насељима, општина Владичин Хан/општина Врање/општина Лесковац, Београд
- РЗС. (1982). Становништво по полу и старости. Попис становништва, домаћинства и станова из 1981. Коначни резултати по насељима, општина Владичин Хан/општина Врање/општина Лесковац, Београд
- РЗС. (1992). Попис становништва, домаћинства и станова 1991. Домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства и броју чланова и типу породице, књ. 6, Београд.
- РЗС. (2004б). Општине у Србији 2003, Београд
- РЗС. (2004). Попис становништва, домаћинства и станова 2002. Домаћинства према поседовању пољопривредног газдинства и броју чланова, књ. 11, Београд.
- РЗС. (2004). Попис становништва, домаћинства и станова 2002. Делатност и пол активног становништва које обавља занимање, књ. 6, Београд
- РЗС. (2008). Општине у Србији 2007, Београд
- РЗС. (2012). Општине и региони у Републици Србији 2012, Београд
- РЗС. (2014). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. Домаћинства према броју чланова, књ. 10, Београд.
- РЗС. (2014). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. Делатност, књ. 15, Београд
- РЗС. (2014а). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Економски активно становништво које обавља занимање, књ.19, Београд.
- РЗС. (2014б). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002. и 2011., књ. 20, Београд.
- РЗС. (2017). Општине и региони у Републици Србији 2017, Београд
- РЗС. (2023). Општине и региони у Републици Србији, Београд
- РЗС. (2023). Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године, Национална припадност, књ. 1, Београд.
- РЗС. (2023). Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године, Старост и пол, књ. 2, Београд.
- РЗС. (2023). Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године, Домаћинства према броју чланова, књ. 3, Београд.
- РЗС. (2024). Укупан број становника, по насељима. Преузето 14. фебруар, 2024, са <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-latn/popisni-podaci-eksel-tabele/>
- Rosset, B. (1968). Procces of ageing of immigrants. Statistics, Moscow.
- Rockström, J., Steffen, W., Noone, K., Persson, Å., Chapin, F. S., Lambin, E., Lenton, T. M., Scheffer, M., Folke, C., Schellnhuber, H., Nykvist, B., De Wit, C. A., Hughes, T., van der Leeuw, S., Rodhe, H., Sörlin, S., Snyder, P. K., Costanza, R., Svedin, U., . . . Foley, J. (2009).

- Planetary boundaries: Exploring the safe operating space for humanity. *Ecol. Soc.*, 14 (2), Article 32. <https://doi.org/10.5751/es-03180-140232>
- Sachs, J. (2015). *The Age of Sustainable Development*. New York, NY: Columbia University Press.
- Sachs, J., Lafortune, G., & Fuller, G. (2024). *The SDGs and the UN Summit of the Future. Sustainable Development Report 2024*. Paris: SDSN, Dublin: Dublin University Press. doi:10.25546/108572
- Службени гласник РС“ број 83/10. Регионални просторни план општина Јужног Поморавља. https://www.centarzarazvoj.org/dokumenti/sr/1_649_RPP_Juznog-Pomoravlja.pdf
- SDG Fund. (2019). From MDGs to SDGs. Retrieved 15 November, 2023, from <https://www.sdgfund.org/mdgs-sdgs>
- Sobczyk, W. (2014). Sustainable development of rural areas. *Prob. Sustain. Dev.* 9(1), 119-126. <https://ssrn.com/abstract=2387299>
- Shaner, W.W., Philipp, P.P., & Schmel, W.R. (1982). *Farming systems research and development*. Westview Press, Boulder, Colorado.
- Shi, L., Han, L., Yang, F., & Gao, L. (2019). The evolution of sustainable development theory: Types, goals, & research prospects. *Sustainability*, 11(24), Article 7158. <https://doi.org/10.3390/su11247158>
- Службени гласник Републике Србије бр. 57 (2008). Национална стратегија одрживог развоја
- Стаменковић, С. (1995). Врање, генеза и насеобинска еволуција. Географски факултет Универзитета у Београду.
- Стаменковић, С. (2001). Географска енциклопедија насеља Србије. Београд: Географски факултет Универзитета; Агена: Стручна књига
- Steffen, W., Grinevald, J., Crutzen, P., & McNeill, J. (2011). The Anthropocene: conceptual and historical perspectives. *Phil. Trans. R. Soc. A*, Article 369, 842-867. <https://doi.org/10.1098/rsta.2010.0327>
- Stocking, M. A. (1994). Assessing Vegetative Cover and Management Effects. In: *Soil Erosion Research Methods*. Soil and Erosion Conservation Society (U.S.), Ed. R. Lal, pp. 211-233
- Stojanović, S. (2018). Entrepreneurship Innovations in Tourism. *Industrija*, 46(4), 69-83. <https://doi.org/10.5937/industrija46-18741>
- Stojiljković, D. (2011). Negativan prirodni priraštaj stanovništva Srbije. U: Lj. R. Mitrović (Ur.) *Stanovništvo jugoistočne Srbije: demografska reprodukcijai socio-kulturna dinamika* (str. 75-82). Niš: Centar za naučna istraživanja SANU i Univerziteta u Nišu.
- Стојковић, Ж., Стојичић, С., и Ракић, Х. (1992). *Историја Лесковца*. Институт за савремену историју.
- Стојковић, С., Стефановић, Н., и Добричић, М. (2011). Просторни план града Лесковца. Град Лесковац. Преузето 3. фебруара, 2024, са https://www.uileskovac.rs/images/Urbanizam/Prostorni%20plan/prostorni_plan_tekst.pdf
- Стратешки план општине Црна Трава – Стратегија одрживог развоја 2013-2018. општине Црна Трава (2012). Црна Трава, 70 стр.

- Šeremešić, S., Dolijanović, Ž., Tomaš Simin, M., Milašinović Šeremešić, M., Vojnov, B., Brankov, T., & Rajković, M. (2024). Articulating Organic Agriculture and Sustainable Development Goals: Serbia Case Study. *Sustainability* 16(15), Article 1842. <https://doi.org/10.3390/su16051842>
- Шљукић, С. (2011). Демографски аспект рурално-урбане равнотеже као један од предуслова опстанка српског друштва. У: Љ. Р. Митровић (Ур.). Становништво југоисточне Србије: демографска репродукција и социо-културна динамика (стр. 63–73). Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета у Нишу.
- Teilmann, K. (2012). Measuring social capital accumulation in rural development. *J. Rural Stud.*, 28(4), 458–465. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2012.10.002>
- Thacker, S., Adshead, D., Fay, M., Hallegatte, S., Harvey, M., Meller, H., O'Regan, N., Rozenberg, J., Watkins, G. & Hall, J. W. (2019). Infrastructure for sustainable development. *Nature Sustainability*, 2(4), 324–331. <https://doi.org/10.1038/s41893-019-0256-8>
- Томић, З., Јовић, Н., Буралица, Ч., Кнежевић, М., и Цвјетићанин, Р. (2000). Еколошко-вегетацијска класификација букових шума јужног дела Кукавице. *Гласник шумарског факултета*, 83.
- Tosun, C. (2006). Expected nature of community participation in tourism development. *Tourism Management* 27(3), 493-504. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2004.12.004>
- UNEP. Food Systems and Natural Resources. A Report of the Working Group on Food Systems of the International Resource Panel. (2016). Retrived February 10, 2024, from <https://www.resourcepanel.org/reports/food-systems-and-natural-resources>
- United Nations General Assembly. (1987). Report of the World Commission on Environment and Development. Retrived February 10, 2024, from <https://digitallibrary.un.org/record/153026?ln=en&v=pdf>
- United Nations. (2015a). Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution adopted by the General Assembly on 25 September 2015 [without reference to a Main Committee (A/70/L.1)] 70/1. Retrieved 25 November, 2023, from https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf
- United Nations. (2015b). Department of Economic and Social Affairs Sustainable Development. Retrived August 19, 2024, from <https://sdgs.un.org/goals>
- United Nations (2016). Global Sustainable Development Report 2016. New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs.
- United Nations. (2017). *New Urban Agenda A/RES/71/256*. Retrived February 10, 2024, from <https://habitat3.org/wp-content/uploads/NUA-English.pdf>
- Vaishar, A., & Štastná, M. (2019). Smart Village and Sustainability. Southern Moravia Case Study. *Eur. Countrys.*, 11(4), 651–660. <https://doi.org/10.2478/euco-2019-0036>
- Van Gevelt, T., Canales Holzeis, C., Fennell, S., Heap, B., Holmes, J., Hurley Depret, M., Jones, B., & Safdar, M. T. (2018). Achieving universal energy access and rural development through smart villages. *Energy for Sustainable Development*, 43, 139-142. <https://doi.org/10.1016/j.esd.2018.01.005>
- Vapa Tankosić, J., Prodanović, R., & Medović, V. (2023). Analysis of Agri-Environmental Management Practices and Their Implementation in the Agricultural Policies of the

- Republic of Serbia. *Sustainability*, 15(16), Article 12476. <https://doi.org/10.3390/su151612476>
- Waas, T., Hugé, J., Verbruggen, A., & Wright, T. (2011). Sustainable development: A bird's eye view. *Sustainability*, 3(10), 1637–1661. <https://doi.org/10.3390/su3101637>
- WHO (2010). Rural poverty and health systems in the WHO European Region. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe, 2010. Retrived February 10, 2024, from <https://www.euro.who.int/en/publications/abstracts/rural-poverty-and-health-systems-in-the-who-europeanregion>
- Wójcik, M. Wprowadzenie. (2018). In: M. Wójcik. Inteligentny Rozwój Obszarów Wiejskich (Паметан рурални развој): Koncepcja, Global Point: Łódź, Poland, pp. 7–13. (На пољском)
- The World Bank. (2012). Inclusive Green Growth: The Pathway to Sustainable Development. 884 Washington D.C. doi:10.1596/978-0-8213-9551-6
- Yu, C. P., Chancellor, H. C., & Shu Tian Cole. (2011). Measuring residents' attitudes toward sustainable tourism: A reexamination of the sustainable tourism attitude scale. *J. Travel Res.*, 50(1), 57–63. <https://doi.org/10.1177/0047287509353189>
- Zavratnik, V., Kos, A., & Stojmenova Duh, E. (2018). Smart villages: Comprehensive review of initiatives and practices. *Sustainability*, 10(7), Article 2559. <https://doi.org/10.3390/su10072559>
- Zhang, X., & Li, Z. (2018). China's rural development road. In: Research Series on the Chinese Dream and China's Development Path. Springer Nature Singapore Pte Ltd. and Social Sciences Academic Press. <https://doi.org/10.1007/978-981-10-5646-8>
- Zhou, Y., & Liu, Y. (2019). The geography of poverty: Review and research prospects. *Journal of Rural Studies*, 93, 408–416. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.01.008>
- Златић, М. (1983). Проучавање утицаја социо-демографских појава на стање ерозије на подручју СО Владичин Хан. Шумарски факултет Универзитета у Београду. Магистарски рад
- Златић, М. (1985). Аспекти миграционих кретања на подручју Грделичке клисуре. Универзитет у Београду. *Гласник Шумарског факултета*, 64, 475–483
- Zwolińska-Ligaj, M.A. (2018). Kształtowanie Lokalnych Systemów Innowacji Jako Sposób Realizacji Koncepcji Inteligentnego Rozwoju na Przykładzie Regionów Peryferyjnych (Обликовање локалних иновационих система као начин за имплементацију концепта паметног развоја на примеру периферних региона). Monografie i Rozprawy nr 9. Wydawnictwo PSW im. Papież'a Jana Pawła II: Biała Podlaska, Poland. (На пољском)
- Živanović, V., Joksimović, M., Golić, R., Malinić, V., Krstić, F., Sedlak, M., & Kovjanić, A. (2022). Depopulated and Abandoned Areas in Serbia in the 21st Century—From a Local to a National Problem. *Sustainability*, 14(17), Article 10765. <https://doi.org/10.3390/su141710765>

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Др Стефана Матовић је научни сарадник Географског института „Јован Цвијић“ Српске академије наука и уметности у Београду, на Одељењу за друштвену географију. Претходно је била запослена као истраживач-сарадник на Шумарском факултету Универзитета у Београду (на студијским програмима Еколошког инжењеринга за заштиту земљишних и водних ресурса), а раније и као сарадник у настави на Географском факултету Универзитета у Београду (Катедра за географију). Њена примарна научна интересовања усмерена су на одрживи развој, нарочито на његове друштвене и економске компоненте, као и на друга питања из области друштвене географије. Од 2011. до 2013. године активно је учествовала на пројекту Истраживање климатских промена и њиховог утицаја на животну средину, праћење утицаја, адаптација и ублажавање (43007), подпројекат бр. 16: „Социо-економски развој, ублажавање и адаптација на климатске промене“ (Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије), а од 2013. до 2019. на пројекту Географија Србије (47007) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Др Матовић је објавила више научних радова у водећим индексним базама као што су Web of Science (Clarivate Analytics) и Scopus. Била је предавач по позиву на конференцијама и факултетима, као и аутор у оквиру енциклопедије Climate Action у издању издавачке куће Springer. Поред тога, учествовала је на радионици о моделовању ерозије земљишта, коју је организовао Заједнички истраживачки центар Европске комисије. Члан је Српског географског друштва и Европске асоцијације географа (EUROGEO).

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

502.131.1:33(497.11-12)

502.131.1:316.4(497.11-12)

МАТОВИЋ, Стефана, 1986-

Социо-економски аспекти и могућности одрживог развоја : примери из Југоисточне Србије / Стефана Матовић. - Београд : САНУ, Географски институт „Јован Цвијић”, 2025 (Београд : Тривал). - 147 стр. : граф. прикази, табеле ; 24 cm

Na spor. nasl. str.: Socio-economic dimensions and prospects of sustainable development. - Тираж 150. - Биографија аутора: стр. 146. - Библиографија: стр. 134-145. - Summary.

ISBN 978-86-80029-88-7

а) Одрживи развој -- Друштвено-економски аспект -- Југоисточна Србија

COBISS.SR-ID 167624969